Handreiking economische, sociale en culturele grondrechten

Doel en reikwijdte van deze handreiking.

Deze handreiking dient ertoe om bij het maken van beleid en wetgeving op hoofdlijnen eerste informatie te verschaffen over economische, sociale en culturele grondrechten. Zij biedt juristen en beleidsmakers handvatten om bij het maken en toetsen van beleid/wetgeving te kunnen nagaan of en in hoeverre deze grondrechten (kunnen) meewegen. Deze handreiking bevat daartoe een inleiding (deel I) en een overzicht van de meest voorkomende rechtsbronnen (deel II). De bijlage bevat een overzicht van de relevante verdragscomités.

De inleidende tekst bij elk hoofdstuk dient om een eerste indruk te krijgen van het behandelde rechtsgebied. Deze inleidende teksten moeten dan ook worden gelezen in onderlinge samenhang met de genoemde bronnen. De vermelde jurisprudentie is niet uitputtend maar poogt een idee te geven van hoe in verschillende gevallen over een bepaald rechtsgebied is geoordeeld. De inhoud van deze handreiking zal periodiek worden bijgewerkt.

Vanwege de vele nuances en de omvangrijkheid van specifieke wetten genoemd in deze handreiking, wordt geadviseerd om indien nodig contact op te nemen met de juristen van de betreffende wetgevingsdirecties. Deze handreiking vloeit voort uit het Nationaal Actieplan Mensenrechten en aanbevelingen van het College voor de Rechten van de Mens.[1]

[1] Nationaal Actieplan Mensenrechten – Bescherming en bevordering van mensenrechten op nationaal niveau, 10 december 2013, p. 20: “Ter waarborging van de naleving van sociaal-economische rechten in beleid en wetgeving wordt in 2014 een checklist ten aanzien van deze mensenrechten te ontwikkelen.”

Inhoudsopgave

DEEL I. INLEIDING 1

DEEL II. BRONNEN 5

ARBEID 5

SOCIALE ZEKERHEID EN LEVENSSTANDAARD 12

GEZONDHEID 18

WONEN 23

MILIEU 27

ONDERWIJS 32

CULTUUR EN WETENSCHAP 38

EIGENDOMSRECHT 40

BIJLAGE Overzicht van verdragcomités bij de relevante verdragen 44

DEEL I. INLEIDING

Wat zijn economische, sociale en culturele grondrechten?

Economische, sociale en culturele grondrechten scheppen voorwaarden voor het leven, het werken en de ontplooiing van mensen. Deze grondrechten leggen de overheid een inspanningsverplichting en in sommige gevallen ook een resultaatverplichting op om de betreffende rechten te respecteren, te beschermen en te bevorderen. Zij bieden kaders voor overheidsbeleid en verplichten de staat om bij wet en anderszins maatregelen te treffen op nader aangeduide beleidsterreinen. Deze rechten zijn erop gericht dat de staat de vereiste maatregelen neemt om een bepaald recht te verwezenlijken. De laatste jaren is het onderscheid in de literatuur en het internationale recht tussen economische, sociale en culturele grondrechten enerzijds en de zogenaamde klassieke grondrechten anderzijds (ook wel vrijheidsrechten genoemd) steeds kleiner geworden. Hoewel klassieke grondrechten veelal geformuleerd zijn als negatieve verplichtingen voor de overheid, dat wil zeggen verplichtingen voor de overheid om zich te onthouden van inmenging, is duidelijk geworden dat deze rechten een staat ook positieve verplichtingen opleggen, dat wil zeggen verplichtingen om zich in te spannen en maatregelen te treffen om deze rechten te beschermen. En waar voorheen bij de economische, sociale en culturele grondrechten de nadruk met name leek te liggen op het bevorderen van deze rechten, is steeds duidelijker geworden dat de staat deze rechten ook dient te respecteren. Een klassiek grondrecht kan evenwel aan de staat een positieve verplichting opleggen om (zich in te spannen en actief) bepaalde maatregelen te treffen om dat recht te beschermen

In de Nederlandse jurisprudentie is over hoe deze rechten doorwerken in de Nederlandse rechtsorde veelal nog wel een onderscheid tussen beide categorieën grondrechten waar te nemen. Dit punt wordt verder uitgewerkt onder het kopje Rechtstreekse werking verdragsbepalingen.

Algemene taakstelling

Bij de formulering van economische, sociale en culturele grondrechten gaat het om algemeen geformuleerde taakstellingen. Zo kan er op uiteenlopende wijze invulling worden gegeven aan de verplichtingen die de overheid heeft ten opzichte van de bestaanszekerheid, welvaart van de bevolking en de bijstand. De overheid dient op basis van deze grondrechten beleid en/of wetgeving te maken en heeft daarbij een keuze- en beleidsvrijheid.

Non-discriminatie

Voorts bestaat ook bij het verwezenlijken van economische, sociale en culturele grondrechten de verplichting om niet te discrimineren. Zo bepaalt artikel 14 van het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (EVRM) (maar vergelijkbare bepalingen zijn te vinden in andere verdragen) dat het genot van de rechten en vrijheden in het verdrag vermeld, moet worden verzekerd zonder enig onderscheid op welke grond ook, zoals geslacht, ras, kleur, taal, godsdienst, politieke of andere mening, nationale of maatschappelijke afkomst, het behoren tot een nationale minderheid, vermogen, geboorte of andere status. Denk aan het recht op gelijke kansen en gelijke behandeling ten aanzien van werkgelegenheid en beroepsuitoefening zonder discriminatie naar geslacht. Zo kan bijvoorbeeld discriminatie van vrouwen wat betreft toegang tot werk en beloning een schending van een sociaal-economisch recht

opleveren. Dit geldt ook indien sprake is van ongelijkheid in de toegang tot en de kwaliteit van onderwijs. In bijzondere verdragen waaronder het Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen (CEDAW), het Verdrag inzake de rechten van het kind (CRC), het VN-verdrag inzake de rechten van personen met een handicap (CRPD) is te vinden wat nodig is om gelijk genot van mensenrechten te verzekeren voor vrouwen, kinderen en mensen met een beperking.

Rechtsbronnen en aanbevelingen van toezichthoudende comités

Grondwet

In de Nederlandse Grondwet zijn de economische, sociale en culturele grondrechten verankerd in de artikelen 18, tweede lid, en 19 tot en met 23. Deze Grondwetsartikelen richten zich op werkgelegenheid en arbeidszaken, bestaanszekerheid en sociale zekerheid, milieu, volksgezondheid, woongelegenheid, de mogelijkheid tot zelfontplooiing en onderwijs.

Verdragen

Ook in het internationale recht en Europese bronnen zijn economische, sociale en culturele grondrechten opgenomen. De meest relevante zijn: het Internationaal Verdrag Inzake Economische, Sociale en Culturele rechten (IVESCR), het (herzien) Europees Sociaal Handvest (ESH), (delen van) een aantal specifieke verdragen zoals het Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen (CEDAW), het Verdrag inzake de rechten van het kind (CRC), het VN-verdrag inzake de rechten van personen met een handicap (CRPD), het Handvest van de grondrechten van de EU (HvdG) en de verdragen van de Internationale Arbeidsorganisatie van de VN (ILO).

EVRM jurisprudentie

De verplichtingen die voortvloeien uit de economische, sociale en culturele grondrechten kunnen nauw verwant zijn aan de positieve verplichtingen die kunnen voortvloeien uit de klassieke grondrechten zoals bijvoorbeeld het eigendomsrecht. Het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (EVRM) bevat voornamelijk (maar niet enkel) klassieke grondrechten. Desondanks komt de inhoud en betekenis door de uitleg van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) soms overeen met sommige economische, sociale en culturele grondrechten. In dergelijke uitspraken laat het EHRM zich bijvoorbeeld uit over het recht op huisvesting onder uitleg van artikel 8 EVRM (het recht op privé-leven en bescherming van de persoonlijke levenssfeer). Ook heeft het EHRM geoordeeld over kwesties op het terrein van gezondheidszorg en sociale zekerheid.

Verdragscomités

Om erop toe te zien dat verdragspartijen zich houden aan de betreffende verdragen formuleren toezichthoudende comités algemene aanbevelingen (General Comments of Recommendations) en landspecifieke aanbevelingen (Concluding Observations). Elk van de verdragscomités publiceert een eigen interpretatie van de bepalingen van het verdrag waarop zij toezicht houden in de vorm van General Comments. General comments kunnen zeer behulpzaam zijn bij de interpretatie van een recht. Zij leggen de inhoud van alle onderdelen van het recht uit en omschrijven concreet en op gestructureerde wijze de verplichtingen van de staat. Zij gaan ook in op de samenhang tussen het uitgelegde recht en andere rechten – niet alleen uit het verdrag waar de bepaling in staat, maar ook

bepalingen uit andere verdragen. Concluding Observations verwijzen naar de wijze van uitvoering van het verdrag door een staat en bevatten aanbevelingen om verdere maatregelen te nemen. Een toezichthoudend comité kan ook zijn zienswijze geven over een klacht tegen de verdragsstaat, indien een verdragsstaat het protocol met klachtrecht bij het betreffende verdrag heeft ondertekend en geratificeerd (zie bijlage). Deze zienswijzen, alsmede de General Comments en de Concluding Observations zijn niet bindend maar vormen wel een gezaghebbende interpretatie van de relevante verdragen. De zienswijzen van een comité kunnen desalniettemin invloed uitoefenen, als nationale rechters bij een beroep op rechtstreeks werkende bepalingen rekening houden met deze zienswijzen.

Rechtstreekse werking verdragsbepalingen

De manier waarop internationaal recht doorwerkt in de Nederlandse nationale rechtsorde is bepaald in de artikelen 93 en 94 Grondwet. Hierin staat dat een burger zich voor de rechter kan beroepen op een rechtstreeks werkende bepaling uit een verdrag en dat zo'n verdragsbepaling voorrang heeft boven het nationale recht. De term "rechtstreekse werking" betekent dat de nationale rechter rechtstreeks aan de verdragsbepaling kan toetsen. In de Grondwet wordt in dat verband gesproken over 'een bepaling die eenieder naar haar inhoud kan verbinden'. De nationale rechter moet een nationale regeling of wettelijke bepaling in beginsel buiten toepassing laten, als deze strijdig is met een ieder verbindende bepaling van internationaal recht. Of een bepaling rechtstreekse werking heeft, en dus door een individu inroepbaar is voor de rechter, dient uiteindelijk door de rechter te worden bepaald aan de hand van de context waarin de bepaling wordt ingeroepen, de tekst van de bepaling en de totstandkomingsgeschiedenis.

Criteria Hoge Raad
De Hoge Raad heeft daarvoor de volgende criteria aangelegd:

> "Indien noch uit de tekst, noch uit de totstandkomingsgeschiedenis volgt dat geen rechtstreekse werking van de verdragsbepaling is beoogd, is de inhoud van die bepaling beslissend. Het gaat erom of deze *onvoorwaardelijk en voldoende* nauwkeurig is om in de nationale rechtsorde zonder meer als objectief recht te worden toegepast . Indien het op grond van een verdragsbepaling in de nationale rechtsorde te bewerkstelligen resultaat onvoorwaardelijk is en voldoende nauwkeurig is omschreven, belet de enkele omstandigheid dat de wetgever of de overheid keuze- of beleidsvrijheid toekomt wat betreft de te nemen maatregelen ter verwezenlijking van dat resultaat, niet dat de bepaling rechtstreekse werking heeft. Of van die werking sprake is, hangt af van het antwoord op de vraag of de bepaling in de context waarin zij wordt ingeroepen, als objectief recht kan functioneren. Het enkele bestaan van keuze- of beleidsvrijheid betekent dus niet dat geen sprake kan zijn van rechtstreekse werking."[2]

De wetgever/regering kan een standpunt innemen over de rechtstreekse werking van verdragsbepalingen, maar uiteindelijk is het de rechter die dit bepaalt.

De economische, sociale en culturele grondrechten in deze handreiking genoemde verdragen bevatten veelal geen ieder verbindende bepalingen. Dit neemt niet weg dat, ook indien deze rechten

[2] HR 10 oktober 2014, ECLI:NL:HR:2014:2928, vgl ook HR 1 april 2011, ECLI:NL:HR:2011:BP3044, NJ 2011/354 en HR 9 april 2010, ECLI:NL:HR:2010:BK4549, NJ 2010/388.

vanwege het gebrek aan directe werking door een burger niet inroepbaar zijn voor de rechter, de internationale verplichting voor Nederland blijft bestaan. In alle gevallen zijn zowel de wetgevende als de uitvoerende macht gebonden aan deze bepalingen. Met betrekking tot enkele van de in deze handreiking genoemde bepalingen heeft de rechter bepaald dat zij rechtstreekse werking hebben: artikel 6, vierde lid, ESH en artikel 8 WHO-Kaderverdrag inzake tabaksontmoediging. De artikelen van het EVRM die in deze handreiking genoemd worden hebben alle rechtstreekse werking. Discriminatieverboden hebben ook altijd rechtstreekse werking.

Caribisch Nederland

Op 10 oktober 2010 hebben Bonaire, Sint Eustatius en Saba een staatsrechtelijke positie gekregen binnen het Nederlandse staatsbestel en zijn ingericht als openbaar lichaam in de zin van artikel 134 van de Grondwet. Op grond van artikel 1, tweede lid, van het Statuut voor het Koninkrijk kunnen voor deze eilanden afwijkende regels gelden ten opzichte van die van Europees Nederland in verband met de ook afwijkende economische en sociale omstandigheden. Dit heeft te maken met de grote afstand tot het Europese deel van Nederland, hun insulaire karakter, kleine oppervlakte en bevolkingsomvang, geografische omstandigheden, het klimaat en andere factoren waardoor deze eilanden zich wezenlijk onderscheiden van het Europese deel van Nederland. In het Nationaal Actieplan Mensenrechten (NAM) wordt erop gewezen dat hoewel het voorzieningenniveau in Caribisch Nederland – gezien de regionale en sociaal-economische omstandigheden – niet gelijkgeschakeld is met dat van het Europese deel van Nederland, het wel op een binnen Nederland aanvaardbaar niveau gebracht zal worden. Daarbij is van belang dat Nederland verplicht is om passende maatregelen te nemen om te komen tot een algehele verwezenlijking van economische, sociale en culturele rechten.

Economische, sociale en culturele grondrechten van vreemdelingen

De (mate van) toegang tot voorzieningen kan afhankelijk zijn van de verblijfstatus en de leeftijd van de vreemdeling. Wel geldt voor iedere vreemdeling, ook zonder rechtmatig verblijf, dat er basale voorzieningen beschikbaar zijn. Hierbij gaat het om medisch noodzakelijke zorg, rechtsbijstand en toegang tot onderwijs.

Waarom deze Handreiking?

Er is steeds meer aandacht voor de vraag hoe invulling kan worden gegeven aan economische, sociale en culturele grondrechten in beleid en wetgeving. Ook het NAM onderkent het belang van deze rechten. Dit heeft geresulteerd in deze handreiking ter waarborging van de naleving van economische, sociale en culturele grondrechten in beleid en wetgeving.[3]

[3] Ook het College voor de Rechten van de Mens (CRM) heeft een kader voor economische, sociale en culturele rechten geïntroduceerd, het zogenaamde BAAT-kader voor mensenrechten, BAAT bij mensenrechten in het sociale domein; http://www.mensenrechten.nl/publicaties/detail/34852

DEEL II. BRONNEN

ARBEID

In de Nederlandse Grondwet wordt het recht op vrije keuze van arbeid erkend. In internationale verdragen is dit vaak als recht op arbeid verwoord. Dit betekent dat de overheid eenieder in staat moet stellen in zijn onderhoud te voorzien door werkzaamheden die hij vrijelijk heeft gekozen. Een staat die het recht op arbeid erkent, is dus niet verplicht om werk te garanderen aan iedereen. Dat zou immers praktisch onmogelijk zijn. Het recht houdt wel in dat de overheid zich inspant om beperkingen op de toegang tot arbeid weg te nemen en bescherming te bieden tegen dwangarbeid, mensenhandel en andere uitbuitingssituaties. In dat kader dient de overheid beleid te voeren en wetgeving vast te stellen die op kortere dan wel langere termijn de werkgelegenheid bevordert, waarbij ook speciale aandacht wordt besteed aan kwetsbare groepen. Daarnaast vloeit uit dit recht voort dat de overheid ook een bepaalde mate van kwaliteit van arbeid moet waarborgen door te zorgen voor zaken als billijke arbeidsvoorwaarden, bescherming van zwangere werkneemsters en bescherming tegen willekeurig ontslag. In die zin is het recht op (vrije keuze van) arbeid ook de basis voor de werking van veel andere rechten. Zo dient de overheid ook regels vast te stellen die medezeggenschap voor werknemers binnen de organisatie waarin zij werkzaam zijn en die de vrijheid van ondernemerschap garanderen. Daarmee zijn weer nauw verbonden de vrijheid van vereniging (het recht vakverenigingen op te richten en zich daarbij aan te sluiten) en het recht op collectief onderhandelen en collectieve actie (waaronder het recht om te staken).

BRONNEN

GRONDWET	19, lid 1 (werkgelegenheid) 19, lid 2 (arbeidsvoorwaarden; medezeggenschap) 19, lid 3 (vrije keuze arbeid)
HANDVEST VAN DE GRONDRECHTEN VAN DE EUROPESE UNIE	5, lid 1 (verbod slavernij) 5, lid 2 (verbod dwangarbeid) 5, lid 3 (verbod mensenhandel) 12, lid 1 (vrijheid van vergadering en vereniging) 15, lid 1 en 2 (vrije keuze arbeid) 15, lid 3 (gelijke arbeidsvoorwaarden derdelanders) 16 (vrijheid van ondernemerschap) 23 (gelijkheid mannen en vrouwen werkgelegenheid, arbeid en beloning) 27 (medezeggenschap) 28 (recht op collectief onderhandelen en collectieve actie; stakingsrecht) 29 (toegang tot kosteloze arbeidsbemiddeling) 30 (ontslagbescherming) 31 (arbeidsomstandigheden)

	32 (verbod kinderarbeid en bescherming jongeren) 33, lid 2 (arbeid en zorg)
(HERZIEN) EUROPEES SOCIAAL HANDVEST	1 (vrije keuze arbeid) 2 (arbeidsvoorwaarden) 3 (arbeidsomstandigheden) 4 (beloning) 5 (vrijheid van vereniging) 6 (recht op collectief onderhandelen; stakingsrecht) 7 (bescherming kinderen en jongeren) 8 (bescherming zwangere vrouwen) 9 (recht op beroepskeuzevoorlichting) 10 (recht op vakopleiding) 20 (gelijke behandeling) 21 (recht op informatie en overleg) 22 (medezeggenschap) 24 (ontslagbescherming) 25 (bescherming bij insolventie werkgever) 26 (bescherming tegen intimidatie) 27 (arbeid en zorg) 28 (bescherming werknemersvertegenwoordigers) 29 (collectief ontslag)
EUROPEES VERDRAG TOT BESCHERMING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS EN DE FUNDAMENTELE VRIJHEDEN	4 (verbod slavernij/dwangarbeid) 8 (vrije keuze arbeid) 11 (vrijheid van vereniging) 1 Eerste Protocol (bescherming eigendom)
INTERNATIONAAL VERDRAG INZAKE ECONOMISCHE, SOCIALE EN CULTURELE RECHTEN	6 (vrije keuze arbeid) 7 (arbeidsvoorwaarden; beloning; arbeidsomstandigheden; gelijke behandeling) 8, lid 1 (vrijheid van vereniging; stakingsrecht)
INTERNATIONAAL VERDRAG INZAKE DE UITBANNING VAN RASSENDISCRIMINATIE	5 sub (e)(i) (vrije keuze arbeid; arbeidsvoorwaarden; beloning) 5, sub (e)(ii) (vrijheid van vereniging)
VERDRAG INZAKE DE UITBANNING VAN ALLE VORMEN VAN DISCRIMINATIE VAN VROUWEN	11, lid 1 (gelijke rechten w.b. vrije keuze arbeid, toegang tot arbeid, vakopleiding, beloning, arbeidsomstandigheden, sociale zekerheid, verlof) 11, lid 2 (verbod ontslag wegens huwelijk, zwangerschap of moederschap; bescherming bij zwangerschap; arbeid en zorg)
VERDRAG INZAKE DE RECHTEN VAN HET KIND	32, lid 1 (bescherming tegen economische exploitatie) 32, lid 2 (minimumleeftijd; arbeidstijden; arbeidsomstandigheden)
VERDRAG INZAKE DE RECHTEN VAN PERSONEN MET EEN HANDICAP	27, lid 1 (gelijke rechten w.b. vrije keuze arbeid, toegang tot arbeid, beloning, vakbondrechten, arbeidsomstandigheden) 27, lid 2 (verbod dwangarbeid)
VERDRAG VAN DE RAAD VAN EUROPA INZAKE BESTRIJDING VAN MENSENHANDEL	12 lid 4 (toegang tot arbeid; recht op vakopleiding)
UNIVERSELE VERKLARING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS	23, lid 1 (vrije keuze arbeid; arbeidsvoorwaarden, bescherming tegen werkloosheid) 23, lid 2 en 3 (beloning) 23, lid 4 (vrijheid van vereniging)

	24 (rust- en arbeidstijden, betaalde vakantie)
VERDRAGEN VAN DE INTERNATIONAL LABOUR ORGANIZATION[4]	

ALGEMEEN[5]

General Comments International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights

General Comment No. 18: Article 6 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights

General comment No. 23 on the right to just and favourable conditions of work (article 7 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)

List of instruments by subject and status - ILO

Collective bargaining: ILO standards and the principles of the supervisory bodies

JURISPRUDENTIE

Recht op arbeid/Vrije keuze van arbeid/Vrijheid van ondernemerschap

EHRM 26 maart 1987, nr. 9248/81 (Leander/Zweden)
Het EHRM vond geen schending van de artikelen 8, 10 en 13 van het EVRM in een geval waarin iemand een baan in overheidsdienst werd geweigerd na screening door de Zweedse veiligheidspolitie.

EHRM 27 juli 2004, nrs. 55480/00 en 59330/00 (Sidabras en Džiautas/Litouwen)
Het EHRM veroordeelde Litouwen wegens een schending van artikel 8 van het EVRM. Het EHRM achtte de zogenaamde KGB-wet, die voormalige KGB-leden de toegang ontzegt tot bepaalde beroepen in de private sector, strijdig met het recht op eerbiediging van het privéleven (artikel 8 EVRM).

HvJ EU 30 april 2014, C-390/12 (Pfleger)
Een nationale regeling die het vrij verkeer van diensten beperkt kan eveneens een beperking inhouden van de vrijheid van beroep en de vrijheid van ondernemerschap zoals neergelegd in de artikelen 15 en 16 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie. Een beperking van het vrij verkeer van diensten is slechts toelaatbaar indien zij bij wet is gesteld, noodzakelijk is en daadwerkelijk beantwoordt aan door de Unie erkende doelstellingen van algemeen belang of aan de eisen van de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen. De toetsing aan de artikelen 15 en 16 van het Handvest is niet anders.

HvJ EU 27 maart 2014, C-314/12 (UPC Telekabel Wien)

[4] N.B. Nederland is niet bij alle verdragen aangesloten.
[5] Zie voor de juridische waarde van zienswijzen van General Comments, Concluding Observations en zienswijzen van Verdragscomités ook Deel I. Inleiding en de Bijlage.

De vrijheid van ondernemerschap omvat met name het recht voor elke onderneming om, binnen de grenzen van de aansprakelijkheid voor eigen handelingen, vrij te beschikken over de haar ter beschikking staande economische, technische en financiële middelen. Een verplichting die het vrije gebruik van de haar ter beschikking staande middelen beperkt, doordat deze maatregelen vergt die aanzienlijke kosten met zich kunnen brengen, lijkt de vrijheid van ondernemerschap echter niet in zijn kern te raken, als de ondernemer zelf kan bepalen welke maatregelen hij neemt en de mogelijkheid heeft aan aansprakelijkheid te ontkomen door aan te tonen dat hij alle redelijke maatregelen heeft genomen (art. 16 HvdG).

HvJ EU 22 januari 2013, C-283/11 (Sky Osterreich)
De overheid kan in de vrijheid van ondernemerschap ingrijpen door, in het algemeen belang, beperkingen aan de uitoefening van de economische activiteit te stellen. Elke beperking op de uitoefening van de in het Handvest van de Grondrechten van de EU (HvEU) verankerde rechten en vrijheden moet bij wet worden gesteld, de wezenlijke inhoud van die rechten en vrijheden eerbiedigen, en met inachtneming van het evenredigheidsbeginsel noodzakelijk zijn en daadwerkelijk beantwoorden aan door de Unie erkende doelstellingen van algemeen belang of aan de eisen van de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen. Een beperking mag de uitoefening van de ondernemersactiviteit als zodanig niet beletten (art. 16 HvEU).

CRvB 23 juni 1994, AW 1993, 267 (K/Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur)
https://www.navigator.nl/document/dadc502b23f4ad5f9596e4fb4e94f9482c?ctx=WKNL_CSL_151&idp=LegalIntelligence http://deeplinking.kluwer.nl/?param=00A84368&cpid=WKNL-LTR-Nav2 [6]
Het beginsel van vrije arbeidskeuze staat er niet aan in de weg dat uit de gemaakte keuze beperkingen kunnen voortvloeien ten aanzien van het daarnaast verrichten van nevenactiviteiten. Het verrichten van nevenwerkzaamheden behoort niet tot de kernelementen van de vrije arbeidskeuze. In artikel 19, lid 3, Grondwet mag geen algemene beperking worden gelezen.
Een verbod van nevenactiviteiten die schade kunnen opleveren voor de goede functionering van de openbare dienst is toegestaan.

Dwangarbeid/mensenhandel

EHRM 26 juli 2005, nr. 73316/01 (Siliadin v. Frankrijk)
Het EHRM oordeelde dat Frankrijk niet had voldaan aan zijn positieve verplichtingen onder artikel 4 EVRM. De Franse wetgeving stelde dwangarbeid en slavernij als zodanig niet strafbaar en bood een minderjarige huishoudelijke hulp onvoldoende praktische en effectieve bescherming, omdat de daders niet konden worden bestraft.

EHRM 7 januari 2010, nr. 25965/04 (Rantsev v. Cyprus en Rusland)
Het EHRM oordeelde dat mensenhandelvalt de reikwijdte van artikel 4 EVRM. Ten aanzien van Cyprus nam het Hof een schending aan, omdat onvoldoende praktische en effectieve bescherming werd geboden aan betrokkene tegen mensenhandel en uitbuiting. Ten aanzien van land van herkomst Rusland achtte het EHRM voldaan aan de positieve verplichting om beschermingsmaatregelen te treffen, maar niet aan de procedurele verplichting om onderzoek te doen naar mogelijke mensenhandel praktijken.

[6] Geen openbare publicatie. Toegankelijk via abonnement.

Vrijheid van vereniging

EHRM, Wilson, National Union of Journalists and Others t. het VK, 30668/96, 30671/96 en 30678/96
EHRM veroordeelde het Verenigd Koninkrijk wegens een schending van het recht op vrijheid van vergadering en vereniging (artikel 11 EVRM). De zaak heeft betrekking op het gebruik van financiële prikkels om werknemers ertoe te brengen het recht op vakbondsvertegenwoordiging voor collectieve onderhandelingen af te staan.

Recht op vakopleiding

ECSR 10-10-2000, nr. 6/1999 (Syndicat National des Profesions du Tourisme v. Frankrijk)
Het ECSR achtte geen schending van het recht op (verdere) vakopleiding aanwezig ten aanzien van gidsen met een staatsdiploma, die anders dan door de overheid officieel erkende gidsen niet kunnen deelnemen aan door de overheid georganiseerde en gefinancierde ‘ in-house’ trainingen. Artikel 10 ESH legt staten twee verplichtingen op: het bevorderen van technisch en beroepsgericht onderwijs voor iedereen en het faciliteren van toegang tot hoger/verder onderwijs, alleen voor wie daarvoor bekwaam is. De basisopleiding is voor iedereen toegankelijk. Het feit dat de overheid ‘in house’ vervolgopleidingen voorbehoudt aan officieel erkende gidsen is onvoldoende om een schending van de tweede verplichting aan te nemen.

Arbeidsvoorwaarden/beloning

ECSR 23-6-2010, nr. 56/2009 (Confederation Francais de l’Encadrement CFE-CGC v. Frankrijk)
Ten aanzien van een wetswijziging die voorzag in een flexibel(er) arbeidstijdenregime voor middenkaderpersoneel door te bepalen dat de arbeidstijden bij cao konden worden geregeld, concludeerde het ECSR tot een schending van het recht op billijke arbeidsvoorwaarden en een billijke beloning (artt. 2 en 4 ESH). Het ontbreken van wettelijke normen met betrekking tot arbeidstijden speelde daarbij een rol, alsmede de omvang van de groep werknemers die door de regeling werd getroffen, omdat minder uren als hoger beloond overwerk werden geteld.

Collectief onderhandelen/collectieve acties/stakingsrecht

Committee on the Freedom of Association van de ILO, case 2820 (Griekse vakbonden v. Griekenland)
Griekse vakbonden hadden geklaagd dat door bezuinigingsmaatregelen in verband met de economische crisis (o.m.) het recht op vrije collectieve onderhandelingen was geschonden. Het ging om onder meer vermindering van loon en andere op geld waardeerbare arbeidsvoorwaarden voor overheidspersoneel, verbod om te onderhandelen en cao’s af te sluiten waarin de lonen weer werden verhoogd en voorlopige bevriezing van het minimumloon. Het Committee oordeelde dat financiële ingrepen van de overheid die de toepassing van bestaande cao’s onmogelijk maken of beperken in strijd zijn met het beginsel van vrije collectieve onderhandelingen en alleen in bijzondere situaties (crisis) “gerechtvaardigd” kunnen zijn. Voorwaarden zijn dat 1) zo’n ingreep bij wijze van uitzondering plaatsvindt, 2) niet verder gaat dan noodzakelijk is, 3) niet langer wordt toegepast dan redelijk is, en 4) er flankerend beleid is om de levensstandaard van de werknemers te beschermen. Invloed uitoefenen op de sociale partners om hen te bewegen het landsbelang voorop te stellen bij de onderhandelingen is niet verenigbaar met het algemeen aanvaarde beginsel dat werkgevers – en werknemersorganisaties in vrijheid hun activiteiten mogen organiseren en hun eigen programma’s

mogen opstellen. Het opschorten of bij wet afwijken van cao's is in strijd met het in artikel 4 van ILO-verdrag 98 neergelegde beginsel van vrije collectieve onderhandelingen.

HR 19-6-2015, 14/03094 (ABVAKABO/Amsta)
In 1986 bepaalde de HR dat artikel 6, lid 4, ESH (erkenning stakingsrecht) in Nederland rechtstreekse werking heeft. De rechtmatigheid van een collectieve actie werd sindsdien getoetst aan de 'spelregels' (a) dat een collectieve actie van werknemers, in verband met mogelijk geschade belangen van de werkgever en derden, tijdig tevoren moet worden aangezegd, en (b) dat de actie een ultimum remedium dient te zijn.
De HR heeft met dit arrest een andere benadering gekozen. Als de organisatoren van een collectieve actie aannemelijk maken dat de actie redelijkerwijze kan bijdragen aan doeltreffende uitoefening van het recht op collectief onderhandelen, is de actie in beginsel rechtmatig. De 'spelregels' spelen voortaan een rol bij de vraag of een actie in een concreet geval moet worden beperkt of verboden. Bij een algehele werkstaking hebben de 'spelregels' groot gewicht, bij een prikactie van beperkte duur waardoor geen grote schade wordt aangericht in mindere mate.

HvJ EG 11-12-2007 en 18-12-2007, C-438/05 (Viking) en C-341/05 (Laval)
In beide zaken ging het om de verhouding tussen het recht van vakbonden om collectieve acties te voeren en de fundamentele vrijheden van vestiging en dienstverrichting van buitenlandse ondernemers. Het HvJ oordeelde dat collectieve acties de vrijheid van vestiging en de vrijheid van dienstverrichting belemmeren, tenzij zij gerechtvaardigd zijn door een legitiem doel (bescherming werknemers) en de acties geschikt zijn voor de verwezenlijking van dat doel en niet verder gaan dan daarvoor noodzakelijk is. Lidstaten mogen via wetgeving of algemeen verbindendverklaring van cao-bepalingen dwingende bepalingen van sociale bescherming vaststellen, die ook voor tijdelijk in het land werkzame werknemers gelden. Het recht van vakbonden om via collectieve acties gunstiger arbeidsvoorwaarden voor tijdelijk in het land werkzame werknemers af te dwingen is beperkt, en zelfs niet aanwezig als die voorwaarden afwijken van die in de nationale of de Europeesrechtelijke regelingen.

ECSR 3-7-2013, nr. 85/2012 (Swedish Trade Union Confederation en and Swedish Confederation of Professional Employees v. Zweden)
Zweden heeft wetgeving doorgevoerd naar aanleiding van het arrest van het HvJ EU in de zaak Laval. Vakbonden mogen alleen collectief actie voeren voor betaling van het minimumloon van gedetacheerde werknemers en andere minimumarbeidsvoorwaarden die in de wet zijn genoemd. De Zweedse vakbonden klaagden bij het European Committee of Social Rights over strijdigheid van die wetgeving met het ESH. Het ECSR stelt de bonden in het gelijk. Het kan niet zo zijn dat aan het vrij verrichten van diensten en het recht op vrije vestiging een hogere waarde wordt toegekend dan aan de kernwaarden van het arbeidsrecht, zoals het recht op collectieve actie en het recht om de economische en sociale rechten van werknemers te beschermen.

Dit oordeel staat haaks op het oordeel van het HvJ in de hierboven beschreven zaken Viking en Laval. Voor het HvJ staan de economische vrijheden voorop en voor het ECSR de arbeidsrechtelijke kernwaarden.

Eigendomsrecht

EHRM 28-4-2004, nr. 56679/00 (Azinas v. Cyprus)
Een door de werkgever toegezegd pensioen als onderdeel van het arbeidscontract kan beschouwd worden als een eigendomsrecht in de zin van artikel 1 Eerste Protocol bij het EVRM.

SOCIALE ZEKERHEID EN LEVENSSTANDAARD

Artikel 20 van de Nederlandse Grondwet verplicht de overheid beleid te voeren dat is gericht op de bestaanszekerheid van de bevolking en op spreiding van welvaart. Er moeten regels gesteld worden voor aanspraken op sociale zekerheid en voor bijstand aan mensen die niet in hun bestaan kunnen voorzien. Het recht op bestaanszekerheid en welvaart is ook te vinden in verschillende internationale verdragen. Hier wordt dit soms 'toereikende levensstandaard' genoemd. En ook daar worden hier aanspraken op sociale zekerheid aan gekoppeld. De staten moeten een socialezekerheidsstelsel inrichten; de specifieke invulling wordt echter niet voorgeschreven. Dit betekent dat de staten de hoogte en de doelgroep van uitkeringen in beginsel zelf kunnen bepalen en daarin ook wijzigingen kunnen aanbrengen. Daarbij dient echter wel rekening te worden gehouden met minimumnormen voor werknemersuitkeringen die in verschillende ILO-verdragen zijn gesteld en met het feit dat uitkeringen worden beschouwd als eigendom in de zin van artikel 1 van het Eerste Protocol bij het EVRM. Het laatste heeft tot gevolg dat bij wijzigingen het proportionaliteitsbeginsel in acht moet worden genomen. Er moet sprake zijn van evenredigheid tussen de getroffen maatregel en het nagestreefde doel, indien de maatregel eigendomsontneming tot gevolg heeft (zie ook het algemene hoofdstuk over Eigendomsrecht).

BRONNEN

GRONDWET	20 (bestaanszekerheid en welvaart; sociale zekerheid; sociale bijstand)
HANDVEST VAN DE GRONDRECHTEN VAN DE EUROPESE UNIE	34 (sociale zekerheid; sociale bijstand)
(HERZIEN) EUROPEES SOCIAAL HANDVEST	12 (stelsel sociale zekerheid; gelijke behandeling; coördinatie) 13 (sociale en medische bijstand) 14 (diensten voor sociale zorg) 30 (armoede en sociale uitsluiting)
EUROPEES VERDRAG TOT BESCHERMING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS EN DE FUNDAMENTELE VRIJHEDEN	6 (eerlijk proces bij vaststelling burgerlijke rechten en verplichtingen) 1 Eerste Protocol (bescherming eigendom)
INTERNATIONAAL VERDRAG INZAKE ECONOMISCHE, SOCIALE EN CULTURELE RECHTEN	9 (sociale zekerheid) 10, lid 1 (bescherming gezin) 11 (levensstandaard)
INTERNATIONAAL VERDRAG INZAKE DE UITBANNING VAN RASSENDISCRIMINATIE	11 lid 1 sub (e) en 14, lid 2 sub (c) (sociale zekerheid)
VERDRAG INZAKE DE UITBANNING VAN ALLE VORMEN VAN DISCRIMINATIE VAN VROUWEN	26 (sociale zekerheid) 27 (levensstandaard)
VERDRAG INZAKE DE RECHTEN VAN HET KIND	28 (levensstandaard)
VERDRAG INZAKE DE RECHTEN VAN PERSONEN MET EEN HANDICAP	22 (maatschappelijke zekerheid)

VERDRAG VAN DE RAAD VAN EUROPA INZAKE BESTRIJDING VAN MENSENHANDEL	Zie: http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12030:0::NO:::
UNIVERSELE VERKLARING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS	
VERDRAGEN VAN DE INTERNATIONAL LABOUR ORGANIZATION[7]	

ALGEMEEN[8]

General Comment No. 19: Article 9 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights

JURISPRUDENTIE

Algemeen

EHRM 29 mei 1986, nr. 8562/79 (Feldbrugge)
Het EHRM kwalificeerde een recht op een uitkering als een burgerlijk recht in de zin van artikel 6 EVRM, waarmee dit recht binnen de werkingssfeer van het EVRM werd gebracht.

Bestaanszekerheid/sociale zekerheid/levensstandaard

ECSR 7 december 2012, nr. 76/2012 (Federation of employed pensioners of Greece v. Greece)
Verlaging van uitkeringen is op zich niet in strijd met artikel 12 van het Europees Sociaal Handvest. Het cumulerend effect kan echter leiden tot een aanzienlijke verlaging van de levensstandaard. Het ECSR overwoog dat, nu Griekenland onvoldoende onderzoek had gedaan naar de effecten van de maatregelen op kwetsbare groepen in de samenleving en niet in overleg was getreden met vertegenwoordigers van de betrokkenen, onderbelicht is gebleven of andere maatregelen mogelijk waren geweest die de cumulatieve gevolgen hadden kunnen beperken. Er is geen sprake geweest van een goede afweging tussen het algemeen belang en de belangen van een grote groep kwetsbare personen. Het ECSR ziet hierin een schending van artikel 12 ESH.

ECSR 3 december 2008, nr. 43/2007 (Sindicato dos Magistrados do Ministero Publico/Portugal)
Het ECSR achtte een wetswijziging waardoor medewerkers van het Openbaar Ministerie niet langer onder een speciaal aanvullend sociaalzekerheidsstelsel voor bepaalde rijksambtenaren vielen, maar onder het algemene stelsel voor rijksambtenaren, niet in strijd met artikel 12 ESH. Staten genieten een ruime beoordelingsmarge wat betreft de inrichting van het socialezekerheidsstelsel, inclusief de personele werkingssfeer van bepaalde regelingen, zolang een belangrijk deel van de bevolking gedekt is en de uitkeringen voldoende uitgebreid zijn. Hoewel de wetswijziging voor de betrokkenen niet zonder gevolgen is, achtte het ECSR de algemene regeling voldoende uitgebreid.

CRvB, 24-1-2006, 05-3621 WWB + 05-3622 WWB, ECLI:NL:CRVB:2006:AV0197

[7] N.B. Nederland is niet bij alle verdragen aangesloten.
[8] Zie voor de juridische waarde van zienswijzen van General Comments , Concluding Observations en zienswijzen van Verdragscomités ook Deel I. Inleiding en de Bijlage.

De CRvB verplicht een gemeente een bedrag aan bijstand toe te kennen aan de kinderen van Ghanese ouders die al enige tijd zonder verblijfstitel in Nederland verblijven. De CRvB baseert zijn oordeel op artikel 27 van het IVRK en oordeelt dat Nederland een zorgplicht voor deze kinderen heeft. Daarmee gaat de CRvB voorbij aan zowel het koppelingsbeginsel als het voorbehoud dat Nederland heeft gemaakt bij artikel 26 IVRK om te voorkomen dat in dit artikel een zelfstandig recht op uitkeringen aan kinderen zou moeten worden verleend.

ECSR 20 oktober 2009, DCI t. Nederland, nr. 47/2008

Volgens het ECSR handelde Nederland niet in overeenstemming met de artikelen 17(1)(c) en 31(2) van het ESH door geen opvang te bieden aan gezinnen met minderjarige kinderen zonder rechtmatig verblijf. Het Comité van Ministers heeft op 7 juli 2010 een resolutie aangenomen over de zienswijze van het ECSR, waarin wordt opgemerkt dat staten de verantwoordelijkheid hebben om in het bijzonder dakloosheid van minderjarigen te voorkomen (http://hudoc.esc.coe.int/eng?i=reschs-2010-6-en Resolution CM/ResChS(2010)6 Collective complaint No. 47/2008).

Hoge Raad 21 september 2012, BW5328

De Hoge Raad heeft, onder verwijzing naar de zienswijze van het ECSR in DCI t. Nederland (47/2008), geoordeeld dat op de Staat de verplichting rust te waken voor de rechten en belangen van minderjarigen die zich op zijn grondgebied bevinden, ook waar het gaat om minderjarige vreemdelingen zonder geldige verblijfstitel, mede omdat zij niet verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor gedragingen van hun familieleden.

EHRM 5 juli 2016, Hunde t. Nederland, nr. 17931/16

Een afgewezen asielzoeker klaagde onder artikelen 2 en 3 van het EVRM over de weigering van opvang en maatschappelijke ondersteuning, en in het bijzonder de inhumane condities van de Vluchtgarage. Het EHRM verklaart de klacht niet-ontvankelijk. Staten hebben het recht om de binnenkomst, verblijf en uitzetting van vreemdelingen te controleren. De gevolgtrekking van het recht van de Staat om immigratie te controleren is de plicht van de vreemdeling om het grondgebied van de Staat te verlaten wanneer hem rechtmatig de toegang of verblijf wordt ontzegd. Het EHRM wijst er vervolgens op dat de situatie van een afgewezen asielzoeker niet vergelijkbaar is met die van een asielzoeker in procedure in *M.S.S. t. België en Griekenland* (zie EHRM 21 januari 2011, nr. 30696/09). Er is onder het EVRM geen recht op sociale bijstand *as such*. Voor zover artikel 3 EVRM van Staten actie verlangt in situaties van extreme armoede - ook als het gaat om vreemdelingen zonder rechtmatig verblijf – merkt het EHRM op dat Nederland dit in de praktijk oppakt doordat o.a. de mogelijkheid bestaat om een “buitenschuld-vergunning” aan te vragen en/of opvang te krijgen in de VBL. De meewerkverplichting aan terugkeer als toelatingseis tot de vrijheidsbeperkende locatie is op zich niet strijdig met artikel 3 EVRM. Onder deze omstandigheden kan niet worden gezegd dat de Nederlandse autoriteiten inactief of onverschillig zijn geweest en tekort zouden zijn geschoten ten aanzien van hun verplichtingen onder artikel 3 EVRM.

ECSR 1 juli 2014, FEANTSA t. Nederland, nr. 86/2012

Volgens het ECSR is de toegang tot maatschappelijke opvang onvoldoende geborgd door de regiobindingseisen die zijn opgenomen in de Wet maatschappelijke ondersteuning. Wat betreft het ontzeggen van noodopvang aan vreemdelingen zonder rechtmatig verblijf, stelt het Comité dat dit niet absoluut noodzakelijk is voor het bereiken van de doelen van het Nederlandse immigratiebeleid. In het verlengde daarvan stelt het ECSR dat niet alleen opvang moet worden verleend aan kwetsbare groepen, maar aan alle individuen als hun menselijke waardigheid in de knel komt. Het principe dat

EU-burgers geen recht hebben op noodopvang tijdens de eerste drie maanden van hun verblijf in Nederland kan wel de toets van het Comité doorstaan gelet op het sociaal- en werkgelegenheidsbeleid dat deze bepaling tot doel heeft en gelet op de korte periode.

ECSR 1 juli 2014, CEC t. Nederland, nr. 90/2013

Volgens het ECSR handelde Nederland niet in overeenstemming met de artikelen 13(4) en 31(2) van het ESH door vreemdelingen zonder rechtmatig verblijf geen toegang te bieden tot basale opvangvoorzieningen. Het ESH kent geen rechten toe aan niet legaal op het grondgebied van een lidstaat verblijvende personen (paragraaf 1 van de bijlage bij het ESH). Het ECSR overwoog echter dat in de onderhavige zaak de menselijke waardigheid centraal staat en de personele reikwijdte van het verdrag niet zo geïnterpreteerd mag worden dat illegale vreemdelingen verstoken blijven van de meest basale rechten van het verdrag. Het Comité van Ministers heeft op 15 april 2015 een resolutie aangenomen over de zienswijze van het ECSR over deze collectieve klachtprocedure, waarin wordt gewezen op de beperkte reikwijdte van het ESH. (https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/ResChS(2015)5&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=CM&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864 Resolution CM/ResChS(2015)5 Conference of European Churches (CEC) v. the Netherlands, Complaint No. 90/2013).

Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State 26 november 2015, ECLI:NL:RVS:2015:3415
Een uitgeprocedeerde vreemdeling heeft de Staatssecretaris om onderdak of leefgeld gevraagd. De Staatssecretaris heeft onderdak aangeboden in de vrijheidsbeperkende locatie (VBL). Hieraan is de voorwaarde verbonden dat de vreemdeling meewerkt aan zijn vertrek uit Nederland. De vreemdeling heeft tegen dit aanbod beroep ingesteld en verwijst daarbij naar de beslissingen van het ECSR van 1 juli 2014. De Afdeling overweegt dat de vreemdeling geen rechtstreeks beroep kan doen op het ESH en dat de beslissingen van het ECSR niet bindend zijn. De beslissingen zijn wel gezaghebbend en kunnen en rol spelen bij de artikelen die de rechter wél rechtstreeks toepast, zoals de bepalingen uit het EVRM. Uit het EHRM volgt geen verplichting om uitgeprocedeerde vreemdelingen onvoorwaardelijk onderdak te bieden. Als de vreemdeling weigert mee te werken aan zijn vertrek uit Nederland, dan mag de Staatssecretaris hem onderdak weigeren. Het gevolg van de keuze van de meerderjarige vreemdeling om zich niet bereid te verklaren mee te werken aan vertrek, te weten dat de staatssecretaris hem de toegang tot de VBL weigert, komt voor diens risico. De Staatssecretaris moet wel rekening houden met bijzondere omstandigheden, zoals wanneer de vreemdeling vanwege zijn psychische gesteldheid niet kan overzien dat als hij niet meewerkt hij geen onderdak krijgt in de VBL.

Centrale Raad van Beroep 26 november 2015, ECLI:NL:CRVB:2015:3803
De CRvB heeft op dezelfde datum als de ABRvS uitspraak gedaan over de opvang van uitgeprocedeerde vreemdelingen. In de zaken bij de CRvB ging het om de vraag of gemeenten op grond van de WMO en de beslissingen van het ECSR opvang zouden moeten bieden aan de uitgeprocedeerde vreemdelingen. De mogelijkheid tot verblijf in de VBL, waarbij verdragsrechtelijke verplichtingen worden gerespecteerd, brengt mee dat er geen noodzaak is voor Wmo-opvang door de gemeenten.

Bescherming eigendom[9]

Grote Kamer EHRM 6 juli 2005, nrs. 65731/01 en 65900/01 (Stec e.a./Verenigd Koninkrijk)
De Grote Kamer van het EHRM maakt duidelijk dat een recht op uitkering als eigendom in de zin van artikel 1 Eerste Protocol bij het EVRM moet worden beschouwd, *ongeacht of hiervoor een premie of bijdrage is betaald*. Dit artikel geeft echter geen recht om eigendom te verwerven. Het is aan de Staten om te beslissen over de inrichting van een socialezekerheidsstelsel en over de soort uitkeringen en het bedrag daarvan. Maar als er een regeling bestaat op basis waarvan aan iemand het recht op een uitkering kan ontlenen, wordt die uitkering beschermd als eigendom.

Beschikking EHRM 22-9-2005, nr. 75255/01 (Goudswaard-van der Lans v. Nederland)
Naar aanleiding van een klacht over de Algemene nabestaandenwet die, als gevolg van de introductie van een inkomenstoets tot een lagere uitkering dan onder de Algemene Weduwen- en Wezenwet leidde, accepteerde het EHRM niet de stelling dat uit artikel 1 Eerste Protocol voortvloeit dat een sociale zekerheidsuitkering waarvoor bijdragen zijn betaald, ongewijzigd zou moeten blijven, als de uitkering eenmaal is toegekend. Sociale zekerheidsrechten kunnen onder bepaalde omstandigheden worden verlaagd.

EHRM 12 oktober 2004, nr. 60669/00 (Asmundsson/IJsland)
Wijziging van uitkeringsregels is mogelijk onder artikel 1 Eerste Protocol. Het bestrijden van financiële problemen van een fonds wordt erkend als een algemeen belang. Een wijziging die ertoe leidde dat een kleine groep uitkeringsgerechtigden de uitkering helemaal verloor, terwijl anderen een (gereduceerde) uitkering behielden, achtte het EHRM een niet gerechtvaardigde ongelijke behandeling. Door de excessieve en disproportionele last die dit voor de kleine groep meebracht was geen sprake van een 'fair balance' tussen het algemeen belang en de belangen van de getroffenen. Het EHRM concludeerde tot een schending van artikel 1 Eerste Protocol.

CRvB 11-09-2007, 06/4760 WW,LJN BB3760
De CRvB oordeelde dat de aanspraak op een vervolguitkering WW voor personen aan wie al een recht op een (loongerelateerde) WW-uitkering was toegekend voordat de vervolguitkering bij wet werd afgeschaft, moest worden beschouwd als eigendom in de zin van artikel 1 Eerste Protocol. Het recht op vervolguitkering was ontstaan bij de toekenning van de loongerelateerde WW-uitkering. De afschaffing van de vervolguitkering was echter niet in strijd met artikel 1 Eerste Protocol. Er was geen sprake van een onevenwichtige afweging tussen het algemeen belang en het individuele belang en evenmin van onevenredigheid tussen de maatregel en het beoogde doel. Ook was geen sprake van een kleine groep die onvoorzienbaar zwaarder werd getroffen dan anderen, mede omdat mogelijke aanspraak op een andere uitkering bestond.

Gerechtshof Den Haag 5 juni 2012 (FNV c.s./Staat)
De Wet werk en inkomen kunstenaars is ingetrokken zonder overgangsregeling voor bestaande gevallen. Op basis van die wet kon een kunstenaar aanspraak maken op ten hoogste 48 maanden uitkering van maximaal 70% van het bijstandsniveau, die gedurende een periode van 10 jaar, desgewenst in gedeeltes, door de kunstenaar kon worden opgenomen. Daarnaast had de kunstenaar

[9] Zie ook het algemene hoofdstuk over Eigendomsrecht.

ook enkele andere voordelen. De voorzieningenrechter achtte een schending van artikel 1 Eerste Protocol aan de orde. Daarop is alsnog een overgangsregeling getroffen.
Het Hof oordeelde in hoger beroep dat de uitkering en de overige voordelen eigendom vormen en dat intrekking van de wet zonder overgangsregeling in strijd was met artikel 1 Eerste Protocol wegens het ontbreken van een 'fair balance' tussen algemeen belang en de belangen van de kunstenaars. Met het alsnog treffen van een overgangsregeling is dat gebrek in beginsel hersteld.

EHRM 6-1-2015, nr. 24686/12 (Portyanko t. Oekraïne)
Eigendomsrechten kunnen ook toekomstige aanspraken betreffen. In dat geval moet sprake zijn van gerechtvaardigde (gewettigde) verwachtingen ('legitimate expectations'). Die zijn er, wanneer de betrokkene zijn aanspraak kan baseren op het recht: bestendige wetgeving of vaste jurisprudentie.

EHRM 10-11-2009, nr. 46125/06 (Bladh t. Zweden)
Wil met betrekking tot een aanspraak op een sociale uitkering sprake zijn van een gerechtvaardigde verwachting, dan moet de betrokkene ook voldoen aan de gestelde wettelijke voorwaarden voor de uitkering.

Bescherming bij zwangerschap

CEDAW 17-2-2014, nr. 36/212 (De Blok e.a. v. Nederland)
Het Comité was van mening dat de Nederlandse Staat zijn verplichtingen op grond van artikel 11, lid 2 aanhef en sub b van het VN-Vrouwenverdrag niet is nagekomen, omdat in de periode tussen 1 augustus 2004 en 4 juni 2008 een publieke uitkeringsregeling bij zwangerschap ontbrak voor zelfstandigen (in die periode werd private verzekering gefaciliteerd). De aanbeveling om zowel de vrouwen die de klacht hebben ingediend als alle andere zelfstandigen die in de eerder genoemde periode zijn bevallen compensatie te bieden is door de Nederlandse regering niet opgevolgd. De regering is van mening dat de voornoemde bepaling niet ziet op zelfstandigen, maar uitsluitend op vrouwen die werkzaam zijn in loondienst, gelet op de in de verdragstekst gehanteerde termen, zoals loon, verlof, bescherming tegen verlies werkkring, anciënniteit, ontslag.

GEZONDHEID

De overheid dient maatregelen te treffen ter bevordering van de volksgezondheid. Hierbij gaat het niet alleen om de gezondheidszorg maar ook om de leefomstandigheden die de gezondheid kunnen beïnvloeden. De overheid dient te zorgen voor wetgeving op het terrein van de gezondheidszorg met als doel te verzekeren dat iedereen toegang heeft tot noodzakelijke en passende gezondheidzorg. Daarnaast geeft de overheid voorlichting over gezondheidsrisico's en ongezonde leefgewoontes en worden programma's opgezet om mensen tot een gezonde levensstijl te bewegen. Onder het recht op gezondheid valt ook het recht op geestelijke gezondheidszorg.

Het recht op gezondheid is opgenomen in veel verdragen met sociale, economische en culturele rechten. Daarnaast volgt het uit de positieve verplichtingen die volgen uit het recht op leven, het verbod op foltering en het recht op privéleven en gezinsleven, zoals deze zijn neergelegd in de artikelen 2, 3 en 8 van het EVRM, waarin het recht op leven, het verbod op een onmenselijke en vernederende behandeling en het recht op privé- en familieleven is opgenomen. Daarnaast is het recht op gezondheid vaak opgenomen in mensenrechtenverdragen voor bijzondere groepen, zoals Vrouwenverdrag, Kinderrechtenverdrag en het Verdrag voor personen met een handicap. Deze individuen mogen niet gediscrimineerd worden bij de toegang tot gezondheidszorg en hebben in sommige gevallen zelfs recht op specifieke zorg, gelet op hun kwetsbare positie (denk hierbij bijvoorbeeld aan zwangere vrouwen). Daarnaast is er één verdrag dat specifiek ziet op de bescherming van de volksgezondheid, dat is het WHO Kaderverdrag inzake tabaksontmoediging. Gelet op de ernstige gevolgen van tabaksproducten op de volksgezondheid hebben landen samen afspraken gemaakt over het tegengaan van tabaksgebruik.

BRONNEN

GRONDWET	22 lid 1 (bevorderen volksgezondheid)
HANDVEST VAN DE GRONDRECHTEN VAN DE EUROPESE UNIE	35 (toegang tot zorg, hoog niveau bescherming gezondheid)
(HERZIEN) EUROPEES SOCIAAL HANDVEST	3 (veilige en hygiënische arbeidsomstandigheden) 8 (bescherming zwangere vrouwen in arbeid) 11 (wegnemen oorzaken slechte gezondheid, gebruik voorzieningen zo goed mogelijke gezondheid te verwerven) 13 (recht op sociale en geneeskundige bijstand) 17 (sociale, wettelijke en economische bescherming kinderen en jeugdigen)
EUROPEES VERDRAG TOT BESCHERMING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS EN DE FUNDAMENTELE VRIJHEDEN	2 (recht op leven) 3 (verbod van foltering) 8 (recht op privéleven en gezinsleven)
INTERNATIONAAL VERDRAG INZAKE ECONOMISCHE, SOCIALE EN CULTURELE RECHTEN	12 (zo goed mogelijke lichamelijke en geestelijke gezondheid).
INTERNATIONAAL VERDRAG INZAKE DE	5 sub (e)(iv) (gelijke toegang tot

UITBANNING VAN RASSENDISCRIMINATIE	gezondheidszorg)
VERDRAG INZAKE DE UITBANNING VAN ALLE VORMEN VAN DISCRIMINATIE VAN VROUWEN	10 sub g (gelijke deelname aan sport) 12, eerste lid (gelijke toegang gezondheidszorg) 12, tweede lid (zwangerschap en bevalling) 14 lid 2, sub (b) (gelijke toegang tot gezondheidszorg platteland)
VERDRAG INZAKE DE RECHTEN VAN HET KIND	24 (best mogelijke gezondheid(zorg)en de uitbanning van schadelijke praktijken) 25 (recht op regelmatige evaluatie uithuisplaatsing)
VERDRAG INZAKE DE RECHTEN VAN PERSONEN MET EEN HANDICAP	9 (toegankelijkheid- ook van medische faciliteiten) 25 (recht op hoogst haalbare niveau van gezondheid; deskundigheidsbevordering medische beroepen) 26 (habilitatie en revalidatie)
VERDRAG VAN DE RAAD VAN EUROPA INZAKE BESTRIJDING VAN MENSENHANDEL	12 lid 1 sub b (toegang tot spoedeisende medische behandeling voor slachtoffers)
UNIVERSELE VERKLARING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS	25, eerste lid (levenstandaard, inclusief geneeskundige verzorging) 25, tweede lid (bijzondere zorg voor moeder en kind)
WHO KADERVERDRAG INZAKE TABAKSONTMOEDIGING	Alle artikelen

JURISPRUDENTIE[10]

Toegang tot zorg

EHRM 10 april 2012, nr. 30909/06 (Panaitescu/Roemenië)
Artikel 2 EVRM omvat niet alleen een verbod op het beroven van iemands leven, maar ook een positieve verplichting tot het beschermen van het leven van degenen binnen het rechtsgebied van de Staat. Het niet gratis verstrekken van medicatie tegen kanker waar een ingezetene recht op heeft, kan worden aangemerkt als een schending van deze positieve verplichting onder artikel 2 EVRM.

EHRM 13 november 2012, nr. 47039/11 (Hristozov/Bulgarije)
In deze zaak werd betoogd dat terminaal zieke mensen een recht hebben op experimentele medicijnen. Artikel 2 strekt er niet toe dat staten de toegang tot niet-toegelaten medicijnen op een bepaalde manier moeten regelen. In het kader van artikel 8 stelt het Hof dat het weigeren van de toegang tot niet-toegelaten geneesmiddelen kwetsbare, terminale mensen beschermt tegen medicijnen die wellicht juist negatieve effecten hebben. Of de verschillende belangen goed zijn afgewogen, valt binnen de 'margin of appreciation'.

[10] Zie voor de juridische waarde van zienswijzen van General Comments, Concludings Observations en zienswijzen van Verdragscomités ook Deel I. Inleiding en de bijlage.

EHRM 9 april 2013, nr. 13423/09 (Mehmet en Bekir Sentürk/Turkije)
Er is sprake van een schending van artikel 2 als een spoedbehandeling wordt geweigerd omdat niet vooraf betaald kon worden. Het nationale recht voorzag niet in een mechanisme om te voorkomen dat patiënten op deze manier komen te overlijden.

EHRM 10 april 2013, nr. 43418/09 (Claes/België)
André Claes is een verstandelijk beperkte man die zich meerdere malen schuldig heeft gemaakt aan verkrachting. Hij is niet-toerekeningsvatbaar, toch is hij vijftien jaar vastgehouden op de psychiatrische afdeling van een gevangenis. Het EHRM oordeelt dat psychiatrische afdelingen geen geschikte plek zijn voor mensen met een verstandelijke beperking. België heeft onvoldoende stappen ondernomen om te voorkomen dat deze meneer in een vernederende situatie verbleef. Dat de verzoeker door zijn gedrag obstakels voor een betere behandeling heeft opgeworpen, vermindert de verantwoordelijkheid van de staat niet.

EHRM 17 juli 2014, nr. 47848/08 (Centre of legal resources on behalf of Valetin Campeanu/Roemenië)
Valetin Campeanu was een verstandelijk beperkte jongen met HIV. Een half jaar na zijn 18e verjaardag overleed hij in een instelling waarvan bekend was dat er grote problemen waren. Het EHRM stelt dat artikel 2 staten ook verplicht om regels te maken voor ziekenhuizen zodat zij maatregelen nemen om het leven van patiënten te beschermen. Dit is nog extra het geval als patiënten slechts (heel) beperkt voor zichzelf kunnen zorgen.

ECSR 3 december 2008, nr. 46/2007 (ERRC/Bulgarije)
Volgens het ECRS is het Bulgaarse zorgverzekeringsstelsel niet in overeenstemming met de artikelen 11(1-3), in samenhang met artikel E, en 13(1) van het ESH, doordat er onvoldoende medische zorg wordt geboden aan arme of sociaal kwetsbare groepen, waaronder de Roma-gemeenschap, en er onvoldoende maatregelen worden genomen tegen de gezondheidsrisico's die deze groepen lopen. Het Comité van Ministers heeft op 31 maart 2010 een resolutie aangenomen over de zienswijze van het ECRS, waarin wordt opgemerkt dat staten de verantwoordelijkheid hebben om een ieder toegang tot de gezondheidszorg te verschaffen, ongeacht hun afkomst of sociale positie.

Recht op gezondheidszorg illegaal verblijvende migranten

ECSR 8 september 2004, nr. 14/2003 (FIDH/Frankrijk)
De appendix van het ESH sluit illegaal verblijvende migranten uit van de reikwijdte van het ESH. Desondanks oordeelt het Comité dat de toegang tot gezondheidszorg verbonden is met het recht op leven en menselijke waardigheid. Deze menselijke waardigheid ligt ten grondslag aan het Europese mensenrechtenrecht. Daarom is het in strijd met het Handvest om illegaal verblijvende migranten het recht op gezondheidszorg te ontzeggen. Op grond van artikel 17 van het Handvest geldt extra bescherming voor illegaal verblijvende kinderen.

Rechtbank Den Haag, 1 februari 2016, AWB 15/22338
Het begrip 'medisch noodzakelijk zorg' als bedoeld in artikel 10, tweede lid, van de Vreemdelingenwet (Vw) moet worden uitgelegd aan de hand van hetzelfde begrip als bedoeld in artikel 122a, tweede lid, van de Zorgverzekeringswet (Zvw). Uit de memorie van toelichting bij die

bepaling blijkt dat de individuele zorgaanbieder bij wie de vreemdeling zich vervoegt de persoon is de beslist of zorg, gezien de aard van de prestaties en de verwachte verblijfsduur van de vreemdeling in Nederland, medisch noodzakelijk is. Uit mensenrechtenverdragen volgt niet dat op Nederland de verplichting rust ten behoeve van niet-rechtmatig verblijvende vreemdelingen te voorzien in zorg die in hun land van herkomst niet kan worden geboden. Er is ook geen sprake van schending van het discriminatiebeginsel omdat het onderscheid naar nationaliteit en verblijfsstatus een objectieve rechtvaardiging is die een legitiem doel dient.

Recht op abortus

EHRM 8 juli 2004, nr. 53924/00 (Vo/Frankrijk)
Het antwoord op de vraag wanneer het recht op leven begint laat het EHRM vooralsnog in de *margin of appreciation* van de staten. Dit heeft tot gevolg dat bij een medisch noodzakelijke abortus als gevolg van een medische fout, die medische fout niet kan worden gezien als een schending van het recht op leven (artikel 2 EVRM).

EHRM 16 december 2010, nr. 25579/05 (A, B en C/Ierland)
De afwezigheid van een effectieve en toegankelijke procedure op nationaal niveau die burgers duidelijkheid biedt over het antwoord op de vraag of de betreffende vrouw in aanmerking kan komen voor een legale abortus, kan worden aangemerkt als een schending van de positieve verplichting van de Staat onder artikel 8 EVRM.

Recht op voortplanting

EHRM 4 december 2007, nr. 44362/04 (Dickson/Verenigd Koninkrijk)
Hoewel artikel 12 EVRM geen absolute werking heeft, heeft het EHRM in deze uitspraak bepaald dat nationale wetten er niet toe mogen leiden dat de feitelijke mogelijkheid wordt ontnomen tot (een natuurlijke wijze van) voortplanting. In casu moest de gevangenis zijn medewerking verlenen aangezien de vrouw via kunstmatige inseminatie bevrucht moest worden. Op het moment dat de man vrij kwam, zou de vrouw niet meer vruchtbaar zijn. De Grote Kamer oordeelde hoewel de bescherming van het belang van het kind aan te merken is als legitiem doel van het gevangenisbeleid om medewerking te weigeren, mag dit er niet toe mag leiden dat de wensouders feitelijk de mogelijkheid werd ontnomen zich voort te planten.

Hulp bij zelfdoding

EHRM 19 juli 2012, nr. 497/09 (Koch/Duitsland)
De artikelen 2 en 8 van het EVRM staan er niet aan in de weg dat partijen bij het verdrag in hun wetgeving hulp bij zelfdoding verboden hebben. Dit valt onder de 'margin of appreciation'. Er kan echter wel sprake zijn van een procedurele schending van artikel 8 EVRM als de nationale rechters een zaak, waarin een beroep wordt gedaan op artikel 8 EVRM, niet-ontvankelijk hebben verklaard voordat het materiële recht in kwestie is vastgesteld.

Recht op water
Gerechtshof Den Bosch 2 maart 2010, Prg. 2010, 70

Het Hof oordeelt dat noch uit de artikelen 11 en 12 van het IVESCR, noch uit andere door Nederland erkende rechtsbronnen een absoluut recht op water kan worden afgeleid. Hierbij gaat het Hof expliciet niet in op de vraag of de artikelen 11 en 12 van IVESCR een ieder verbindende bepalingen zijn in de van artikel 93 van de Grondwet. Een waterleidingbedrijf moet bij de opschorting van de levering bij wanbetaling wel uiterste zorgvuldigheid en terughoudendheid betrachten en daarom eerst redelijke inspanningen getroosten om de consument tot betaling te bewegen en de consument waarschuwen voor de afsluiting.

Roken tabaksproducten

Hoge Raad 10 oktober 2014, NJB 2014/1847 (CAN/staat)
Artikel 8, tweede lid, van het WHO Kaderverdrag inzake tabaksontmoediging verplicht Staten tot een effectieve bescherming tegen blootstelling aan tabaksrook, onder andere in kleine cafés. Doordat er eerder al een verplichting was voor beheerders van kleine cafés om een rookverbod in te stellen, en dit later weer is teruggedraaid, komt de Hoge Raad tot de conclusie dat artikel 8, tweede lid, onvoorwaardelijk en voldoende nauwkeurig omschreven dat zij zich tegen dit terugdraaien van een beschermende maatregel verzet. De vraag of voor de staat meer tijd gelaten moet worden om tot wetgeving of andere maatregelen te komen of dat voor kleine cafés een overgangsmaatregel gerechtvaardigd zou zijn, doet zich in dit geval niet voor.

GENERAL COMMENTS[11]

CESCR Committee. General Comment nr. 14: The right to the highest attainable standard of health, UN Doc E/C12/2000/4, 11 augustus 2000

CESCR Committee, General Comment no. 22 (2016) on the right to sexual and reproductive health UN Doc. E/C.12/GC/22, 2 mei 2016

CRC Committee, General Comment no. 4: Adolescent health and development in the context of the convention on the rights of the child, UN Doc CRC/GC/2003/4, 1 juli 2003

CEDAW General Recommendation nr. 24: Article 12 of the convention (Women and health)

[11] Zie voor de juridische waarde van zienswijzen van General Comments, Concludings Observations en zienswijzen van Verdragscomités ook Deel I. Inleiding en de bijlage.

WONEN

De overheid moet zich op grond van de Grondwet inspannen er voor te zorgen dat er voldoende woongelegenheid is voor mensen op het Nederlandse grondgebied. Woonruimte is immers een primaire levensbehoefte van de mens. Onder voldoende woongelegenheid is niet alleen te verstaan een voldoende aantal woningen. De term heeft mede betrekking op het volume, de kwaliteit, de veiligheid, gezondheid etc. Het moet ook gaan om betaalbare en goed toegankelijke huisvesting. Daarnaast dient de overheid er naar te streven dat mensen veilig en in waardigheid kunnen wonen. Voorts schept de overheid voorwaarden voor een gezonde woningmarkt en stimuleert zij de woningbouw.

BRONNEN

GRONDWET	22 lid 2 (bevordering voldoende woongelegenheid)
HANDVEST VAN DE GRONDRECHTEN VAN DE EUROPESE UNIE	34 lid 3 (Sociale zekerheid en sociale bijstand)
(HERZIEN) EUROPEES SOCIAAL HANDVEST	31 (recht op huisvesting) 15 lid 3 (personen met een handicap) 16 (Recht van het gezin op sociale, wettelijke en economische bescherming) 23 (recht van ouderen) 30 (armoede en sociale uitsluiting)
EUROPEES VERDRAG TOT BESCHERMING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS EN DE FUNDAMENTELE VRIJHEDEN	3 (verbod van foltering) 8 (recht op eerbiediging van privé familie- en gezinsleven)
INTERNATIONAAL VERDRAG INZAKE ECONOMISCHE, SOCIALE EN CULTURELE RECHTEN	11 lid 1 behoorlijke levensstandaard - huisvesting
INTERNATIONAAL VERDRAG INZAKE DE UITBANNING VAN RASSENDISCRIMINATIE	5 sub (e)(iii) (het recht op huisvesting)
VERDRAG INZAKE DE UITBANNING VAN ALLE VORMEN VAN DISCRIMINATIE VAN VROUWEN	14 lid 2 sub (h) (behoorlijke omstandigheden – huisvesting)
VERDRAG INZAKE DE RECHTEN VAN HET KIND	27 (levensstandaard – huisvesting)
VERDRAG INZAKE DE RECHTEN VAN PERSONEN MET EEN HANDICAP	19 (Zelfstandig wonen en deel uitmaken van de maatschappij)
VERDRAG VAN DE RAAD VAN EUROPA INZAKE BESTRIJDING VAN MENSENHANDEL	12 lid 1 sub a (levensstandaard passende en veilige huisvesting)
UNIVERSELE VERKLARING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS	25 (levenstandaard huisvesting)

ALGEMEEN[12]

General Comment No. 4: Article 11 (1) of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights

JURISPRUDENTIE

Maatregelen ter verbetering van de leefbaarheid

EHRM 23 February 2016, 43494/09 (Garib v. the Netherlands)

In deze zaak heeft het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) voor het eerst uitspraak gedaan over de vraag of een huisvestingsvergunning mag worden geweigerd als bijzondere maatregel om grootstedelijke problematiek aan te pakken. Het Hof oordeelt dat dit mogelijk is. Het Hof acht het een legitiem doel om leefbaarheidsmaatregelen te nemen ter verbetering van problematische situaties in stedelijk gebied. Het Hof vindt dat de beperking binnen het redelijke blijft, tot stand gekomen is in een democratisch proces en geschikt is om het legitieme doel te bereiken. Ongeacht de vraag of er alternatieve maatregelen beschikbaar waren, is het Hof van mening dat het niet aan het Hof is om te bepalen of de aangevochten maatregel de beste oplossing is voor het probleem. Het Hof oordeelt dat er geen sprake is van strijd met artikel 2, vierde lid, Vierde protocol bij het EVRM. (N.B. Deze zaak is inmiddels doorgeleid naar de Grote Kamer van het EHRM.)

Positieve verplichting uit artikel 8 EVRM[13]

EHRM 24 april 2012, 25446/06 (Yordanova and Others v. Bulgaria)
In bepaalde concrete noodsituaties kan uit art. 8 EVRM de positieve verplichting voortvloeien om als overheid voor huisvesting te zorgen. De plicht om in een concreet geval huisvesting te verzekeren heeft niet alleen betrekking op mensen met een handicap of gezondheidsproblemen. De plicht is ruimer. Het EHRM verwoordt het als volgt: 'Article 8 does not in terms give a right to be provided with a home (…) and, accordingly, any positive obligation to house the homeless must be limited (…). However, an obligation to secure shelter to particularly vulnerable individuals may flow from Article 8 of the Convention in exceptional cases (…).' Tegelijkertijd maakt dit arrest duidelijk dat het EHRM terughoudendheid betracht bij het aannemen van een schending op dit vlak.

Positieve verplichting en bescherming tegen milieuvervuiling en geluidhinder

EHRM 09 December 1994, 16798/90, (López Ostra vs. Spain)
Privacyschending door ernstig milieuoverlast. Het EHRM leidt uit artikel 8 EVRM de positieve verplichting af om burgers te beschermen tegen de gevolgen van milieuvervuiling (ernstige stankoverlast). Het moet daarbij wel gaan om ernstige vervuiling die het welzijn van burgers zodanig schaadt dat een effectief genot van het prive- of gezinsleven onmogelijk is. Er dient sprake te zijn van een fair balance tussen het belang van de gemeente om een afvalverwerkingplaats te hebben en het van effectief genot van het prive- of gezinsleven van klager. Opdat burgers in hun privé- of gezinsleven kunnen worden beschermd rust op de overheid de verplichting, afgeleid uit artikel 8 EVRM, om burgers te informeren over milieugevaren in hun woonomgeving.

[12] Zie voor de juridische waarde van zienswijzen van General Comments, Concluding Observations en zienswijzen van Verdragscomités ook Deel I. Inleiding en de Bijlage.
[13] Zie ook het algemene hoofdstuk over Sociale Zekerheid en Levensstandaard

Rechtbank Maastricht 6 mei 2008, ECLI:NL:RBMAA:2008:BD6937
De bepaling van artikel 22, tweede lid,van de Grondwet is een sociaal grondrecht. Deze bepaling richt zich enerzijds tot de overheid, en derhalve niet tot private rechtspersonen of natuurlijke personen, en anderzijds schept deze bepaling geen rechtens afdwingbare verplichting, maar behelst deze slechts een aansporing aan het adres van diezelfde overheid om te zorgen voor kwalitatief en kwantitatief voldoende woonruimte.

Rechtbank Den Haag 12 augustus 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:10154
Eiser vordert de Staat te gebieden aan eiser te (doen) verhuren dan wel te laten gebruiken een passende woning. Artikel 22, tweede lid,van de Grondwet geeft geen recht op woonruimte, maar verplicht de overheid een beleid te voeren dat erop gericht is (in het algemeen) voldoende woongelegenheid te bevorderen. De inspanningsverplichting van de Staat strekt naar het oordeel van de voorzieningenrechter niet verder dan, waar nodig, de aansporing van en bemiddeling met gemeenten en hulpverleningsinstanties. Volgens de rechtbank kan niet worden geconcludeerd dat de Staat onvoldoende gedaan heeft om aan zijn inspanningsverplichting te voldoen.

Omgevingslawaai en handhaving

EHRM 16 november 2004, (Moreno Gomez vs Spanje)[14]
Kan geluidsoverlast schending van privacy artikel 8 EVRM opleveren? Onvoldoende bewijs om ernstige geluidshinder aan te nemen dat sprake zou zijn van een schending van artikel 8 EVRM. Bij verstoring van het **woongenot** door omgevingslawaai - ernstige overlast – ten gevolge overschrijding van de vergunningsvoorwaarden bestaat er voor de overheid een rechtsplicht tot handhaving. Wat betreft het leveren van bewijs van de ernst van de schade die dat veroorzaakt voor het privé leven mogen geen te hoge formele eisen aan het bewijs worden gesteld.

Woonsituatie Roma

EHRM 12 July 2005, 41138/98 and 64320/01

Het Hof is van oordeel dat verzoeksters levensomstandigheden en de discriminatie waaraan ze publiekelijk zijn onderworpen door de manier waarop hun klachten werden behandeld door de verschillende overheden, een inmenging in hun menselijke waardigheid vormt die, in de bijzondere omstandigheden van dit geval bijdraagt aan een "vernederende behandeling" in de zin van artikel 3 van het Verdrag. Daarom is er ook sprake van een schending van artikel 3 van het Verdrag.

ECSR 18 oktober 2006, European Roma Rights Centre v Bulgaria, (Complaint no. 31/2005)
Het Comité komt tot de conclusie dat Bulgarije het ESH heeft geschonden door niet (binnen een redelijke termijn) te voldoen aan haar positieve verplichting om acht te slaan op de urgente woonsituatie van Roma-families door ontoereikende huisvesting en het ontbreken van de juiste voorzieningen.

ECSR 30 juni 2011, European Roma Rights Centre, (Complaint 61/2010)
Het Comité komt tot de conclusie dat er sprake was een schending van het ESH. Het Comité merkt op dat het feit dat een onevenredig groot aantal Roma wonen in slechte woonomstandigheden moet

[14] Zie ook annotatie E.J. Dommering bij EHRM 16 november 2004 (Moreno Gomez / Spanje) Verschenen in NJ 2005, 344

"leiden tot een positieve verplichting van de autoriteiten om met een dergelijke (wanverhouding) rekening te houden en dienovereenkomstig te reageren.

MILIEU

In de Nederlandse Grondwet (artikel 21) is vastgelegd dat de overheid zorg draagt voor de bewoonbaarheid van het land en de bescherming en verbetering van het milieu. Deze zorgplicht heeft zich in de jurisprudentie niet ontwikkeld tot een recht waar particulieren direct een beroep op kunnen doen, maar wordt beschouwd als een instructienorm aan de overheid om bij het vaststellen van wetgeving en beleid rekening te houden met milieubelangen. Bij het maken van wetgeving moet de overheid rekening houden met de intrinsieke waarde van natuur en milieu, de wetgeving moet procedurele waarborgen (inspraak, rechtsbescherming) garanderen voor een ieder die wil opkomen voor het milieubelang en de milieunormen mogen niet verlaagd worden.In verdragen vinden we soortgelijke zorgplichten. Ook hier geldt dat deze soort zorgplichten het karakter van een instructie aan de overheid hebben en geen direct inroepbaar recht voor particulieren bevatten.In dat kader dient de overheid beleid te voeren en wetgeving vast te stellen waarin een hoog niveau van milieubescherming en een verbetering van de kwaliteit van het milieu zijn geïntegreerd (Handvest Grondrechten EU) en worden gewaarborgd overeenkomstig het beginsel van duurzame ontwikkeling.

Daarnaast dient de overheid in haar wetgeving voor burgers procedurele waarborgen te garanderen met betrekking tot toegang tot (milieu-) informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden (Verdrag van Aarhus). De Europese Unie is ook partij bij het Verdrag van Aarhus. Het Verdrag is voor een groot deel uitgevoerd door invoering van Unieregelgeving, zoals de richtlijn milieu-effectbeoordeling en de richtlijn industriële emissies. Dit is een van de redenen waarom er niet veel Europese dan wel nationale rechtspraak is waarin direct aan het Verdrag van Aarhus wordt getoetst. Het EVRM bevat geen expliciete grondrechten voor milieu. Toch is onder het EVRM (artikelen 2 en 8) interessante jurisprudentie ontwikkeld die ertoe heeft geleid dat onder omstandigheden de overheid een positieve verplichting heeft om milieuvervuiling tegen te gaan of te voorkomen. Ook de nationale rechter toetst regelmatig aan deze artikelen.

BRONNEN

GRONDWET	21 (zorgplicht overheid milieu)
HANDVEST VAN DE GRONDRECHTEN VAN DE EUROPESE UNIE	37 (zorgplicht overheid milieu)
EUROPEES VERDRAG TOT BESCHERMING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS EN DE FUNDAMENTELE VRIJHEDEN	2 (recht op leven) 8 (recht op eerbiediging van privé familie- en gezinsleven) 1 Eerste Protocol (bescherming van eigendom)
INTERNATIONAAL VERDRAG INZAKE ECONOMISCHE, SOCIALE EN CULTURELE RECHTEN	12, lid 2 sub b (maatregelen overheid ter verbetering milieu)
VERDRAG BETREFFENDE TOEGANG TOT INFORMATIE, INSPRAAK IN BESLUITVORMING EN TOEGANG	3 (algemene verplichtingen overheid) 4 (toegang tot milieu-informatie) 5 (verzamelen en verspreiden milieu-informatie)

TOT DE RECHTER INZAKE MILIEUAANGELEGENHEDEN (Verdrag van Aarhus)	6 (inspraak in besluiten over specifieke activiteiten) 7 (inspraak bij plannen, programma's en beleid betrekking hebbende op het milieu) 8 (inspraak tijdens de voorbereiding van uitvoerende regelingen en/of algemeen toepasselijke wettelijk bindende normatieve instrumenten) 9 (toegang tot de rechter)

ALGEMEEN[15]

Aarhus Guiding Material
http://www.unece.org/environmental-policy/conventions/public-participation/publications/public-participation.html

Case Law Aarhus Compliance Committee 2004-2011

Manual on Human Rights and the Environment, Council of Europe

JURISPRUDENTIE

Zorgplicht overheid. Tekortschieten leidt niet tot wetgevingbevel van rechter.

HR 21 maart 2003 NJ 2003, 691 (Waterpakt)
In deze zaak werd geprobeerd de Staat aansprakelijk te stellen voor het verzuim (implementatie-) wetgeving van de EU nitraatrichtlijn tot stand te brengen en van de rechter een wetgevingsbevel te krijgen. Dit verzoek om een wetgevingsbevel wordt door de rechter afgewezen, omdat wetgeving in formele zin tot de exclusieve bevoegdheid van de wetgever behoort.

Zorgplicht overheid. Geen directe toetsing aan artikel 21 Gw. Onrechtmatige daad. Bevel rechter om maatregelen te treffen.

Rechtbank Den Haag 24 juni 2015 (Urgenda vs de Staat)
Urgenda heeft de Staat aangesproken wegens onrechtmatig handelen op het gebied van klimaatbeleid, in het bijzonder door het aanhouden van te lage CO 2-emissiedoelstellingen, en legt hier onder meer schending van artikel 21 Gw aan ten grondslag. De rechtbank toetst niet direct aan artikel 21 Gw, maar gebruikt dit artikel (samen met vergelijkbare bepalingen uit verdragen en internationale afspraken) ter inspiratie voor de invulling van de zorgplicht en de zorgvuldigheidsnorm die de Staat in acht moet nemen. Het hoger beroep in deze zaak loopt nog.

Recht op leven en positieve verplichting overheid om maatregelen te treffen. Artikel 2 EVRM.

EHRM 30 november 2004, nr. 48939/99 (Öneryildiz v. Turkey)
De positieve verplichting tot bescherming van het leven geldt ook bij rampen. In dit geval had de Staat maatregelen moeten treffen omdat hij op de hoogte was van het ontploffingsgevaar op een vuilnisbelt waar een sloppenwijk gebouwd was. De verplichting van de Staat bestond eruit om

[15] Zie voor de juridische waarde van zienswijzen van General Comments, Concluding Observations en zienswijzen van Verdragscomités ook Deel I. Inleiding en de Bijlage.

maatregelen te treffen om schade (in dit geval overlijden) te voorkomen, om in haar wetgeving een voldoende bescherming van het recht op leven van artikel 2 EVRM te garanderen en om betrokkenen te informeren over de dreigende situatie. Als de Staat zijn verplichting nagekomen was, zou het leven van negen gezinsleden van Öneryildiz gespaard geweest kunnen zijn.

Privéleven en het recht op een gezond leefmilieu. Artikel 8 EVRM. Positieve verplichting voor overheid om maatregelen te treffen. Beoordelingsmarge overheid. Belangenafweging.

EHRM 14 februari 2012, nr. 31965/07 (Hardy en Maile t. Verenigd Koninkrijk)
Artikel 8 EVRM kan ook van toepassing zijn, indien nog geen sprake is van een (daadwerkelijke) aantasting van een door artikel 8 EVRM beschermd belang maar wel een risico bestaat dat een aantasting in de toekomst zal plaatsvinden.

EHRM 27 januari 2009, nr. 67021/01 (Tătar t. Roemenië)
De positieve verplichtingen onder artikel 8 EVRM houden eerst en vooral de verplichting in om een wettelijk en bestuurlijk kader in te stellen dat voorziet in een effectieve bescherming tegen schade aan de omgeving (het milieu) en de menselijke gezondheid. Vooral bij gevaarlijke activiteiten moet de uit te vaardigen regelgeving voldoende toegesneden zijn op de bijzondere kenmerken van de activiteit in kwestie, in het bijzonder wat betreft de risico's die daaruit kunnen voortvloeien. Die uit te vaardigen regelgeving moet bovendien de vergunningverlening voor, de start van, de werking van, de veiligheid van en het toezicht op de activiteit regelen.

EHRM 9 juni 2005, nr. 55723/00 (Fadeyeva t. Rusland)
Artikel 8 EVRM kan van toepassing zijn in omgevingsgerelateerde situaties. Dat is het geval, als een activiteit die hinderlijk of belastend is voor de omgeving of het milieu, een nadelige invloed heeft op de woning, het familieleven of privéleven van een burger én die nadelige invloed een zeker minimum bereikt. Of dit minimum bereikt is, hangt af van alle omstandigheden van het geval, zoals de intensiteit en duur van de hinder, de fysieke en geestelijke gevolgen van de hinder en de algemene context van de omgeving.

EHRM 16 november 2004, nr. 4143/02 (Moreno Gómez t. Spanje)
Het Hof stelt een schending van artikel 8 EVRM vast. Het wijst erop dat de overheid weliswaar beschermende regelgeving met betrekking tot geluid en trillingen had uitgevaardigd, maar dat zij nagelaten had deze te handhaven. In dit verband overweegt het Hof dat regelgeving die gewaarborgde rechten beschermt weinig nut heeft, indien zij niet behoorlijk gehandhaafd wordt.

EHRM 10 november 2004, nr. 46117/99 (Taşkin e.a. t. Turkije)
De overheid moet vóór het nemen van beslissingen over het toestaan van activiteiten die voor de omgeving potentieel belastend zijn, gepaste onderzoeken verrichten, zodat zij kan voorspellen en beoordelen welke gevolgen die activiteiten mogelijk voor het milieu en de rechten van burgers hebben en zodat zij een 'fair balance' tot stand kan brengen tussen de verschillende betrokken belangen. Bovendien is het van belang dat burgers toegang hebben tot de conclusies van zulke onderzoeken en tot andere informatie die hen in staat stelt het gevaar waaraan zij blootstaan te beoordelen. Tot slot moeten de betroffen burgers elke beslissing, handeling en omissie kunnen aanvechten, indien zij van oordeel zijn dat aan hun belangen of zienswijzen in de besluitvormingsprocedure onvoldoende gewicht is toegekend.

EHRM 8 juli 2003, nr. 36022/97 (Hatton e.a. t. Verenigd Koninkrijk)
In omgevingsgerelateerde zaken kan het Hof twee aspecten van een zaak beoordelen. Ten eerste kan het de inhoud van de betreffende overheidsbeslissing toetsen om te verzekeren dat zij in

overeenstemming is met artikel 8 EVRM. Bij deze inhoudelijke toetsing laat het Hof de verdragsstaten echter (in beginsel) wel een ruime margin of appreciation. Ten tweede kan het de besluitvormingsprocedure beoordelen om te verzekeren dat een gepast gewicht is toegekend aan de belangen van het individu. Daarbij dienen alle procedurele aspecten in de beoordeling te worden betrokken, inclusief het in geding zijnde type beleid of beslissing, de mate waarin met de zienswijzen van burgers is rekening gehouden in het besluitvormingsproces en de beschikbare procedurele waarborgen.

EHRM 9 december 1994, nr. 16798/90 (López Ostra t. Spanje)
Ernstige milieuvervuiling kan het welzijn van mensen aantasten en hen hinderen in het genot van hun woning op een wijze die hun privé- en familieleven negatief beïnvloedt zonder evenwel hun gezondheid ernstig in gevaar te brengen.

Verdrag van Aarhus, artikel 3 (algemene verplichtingen overheid)

ACCC/2012/66:
http://www.unece.org/env/pp/pubcom.html
Elke Partij neemt de noodzakelijke wet- en regelgevende en andere maatregelen (…) voor het instellen en in standhouden van een duidelijk, transparant en samenhangend kader voor het uitvoeren van de bepalingen van dit Verdrag. Volgens het Aarhus Convention Compliance Committee (ACCC) voldeden de bepalingen van Kroatie met betrekking tot inspraak bij gemeentelijke afvalplannen niet aan deze vereisten.

Verdrag van Aarhus, artikel 4 (toegang tot milieu-informatie)

HvJ EU 19 december 2013, C-279/12 (Fish Legal)
Toegang van publiek tot milieu-informatie; Begrip „overheidsinstantie”.

Verdrag van Aarhus, artikel 7 (inspraak bij plannen, programma's en beleid betrekking hebbende op het milieu)

ACCC/2012/66:
http://www.unece.org/env/pp/pubcom.html
De Kroatische regelgeving voldeed niet aan vereiste van artikel 7 Verdrag van Aarhus om voorzieningen voor inspraak te treffen binnen een transparant en eerlijk kader.

Verdrag van Aarhus, artikel 9 (toegang tot de rechter)

HvJ EU 13 januari 2015, C-401/12 P tot en met C-403/12 P
(Raad van de Europese Unie, Europees Parlement, Europese Commissie/Vereniging Milieudefensie, Stichting Stop Luchtverontreiniging Utrecht)
Artikel 9, derde lid, Verdrag van Aarhus bevat geen enkele onvoorwaardelijke en voldoende nauwkeurig omschreven verplichting die de rechtspositie van particulieren rechtstreeks kan regelen en voldoet derhalve niet aan de voorwaarden waaronder een bepaling van een internationale overeenkomst kan worden ingeroepen ter ondersteuning van een beroep tot nietigverklaring van een handeling van afgeleid Unierecht of een exceptie van onwettigheid van een dergelijke handeling.

HvJ EU 8 maart 2011, C-240/09 (Lesoochranárske zoskupenie VLK)
Artikel 9, lid 3, Verdrag van Aarhus heeft geen rechtstreekse werking. Als het gaat om de

bescherming van een binnen het milieurecht van de Unie vallend gebied, dan moet de nationale rechter het nationale procesrecht wel zo veel mogelijk uitleggen in overeenstemming met zowel de doelstellingen van artikel 9, lid 3, Aarhus als de effectieve rechterlijke bescherming van de door het recht van de Unie verleende rechten om een milieuvereniging in staat te stellen bij de rechter op te komen tegen een na een bestuurlijke procedure gevolgde beslissing die in strijd zou kunnen zijn met het milieurecht van de Unie.

HvJ EU 5 oktober 2015, C-71/14 (East Sussex County Council)
HvJ EU 13 februari 2014, C-530/11 (Europese Commissie/VK)
HvJ EU 11 april 2013, C-260/11 (Edwards)
HvJ EG 16 juli 2009, C-427/2007 (Europese Commissie/Ierland)
Deze arresten gaan over de kosten die in rekening mogen worden gebracht voor het verkrijgen van milieu-informatie respectievelijk de kosten voor inspraak en toegang tot de rechter. De procedures voor inspraak en toegang tot de rechter mogen niet buitensporig kostbaar zijn.

ONDERWIJS

Het recht op onderwijs is een omvangrijk recht dat zowel in de Nederlandse grondwet (artikel 23) als in verschillende verdragen wordt gewaarborgd. Het recht op onderwijs houdt onder meer de vrijheid van stichting en (op)richting in. Het staat eenieder vrij om zelf onderwijs te geven of om een school op te richten en in stand te houden. De overheid heeft echter een verantwoordelijkheid voor het onderwijs en het toezicht daarop. De Staat moet tenminste een stelsel van voor eenieder toegankelijke scholen voor leerplichtig onderwijs in stand houden dan wel financieren. Dat betekent onder andere dat de Staat moet zorgen voor een toereikend aantal openbare scholen en voldoende opgeleide docenten, en dat iedereen een gelijk recht heeft op toegang tot de bestaande onderwijsvoorzieningen. Dat geldt ook voor personen met een handicap en vreemdelingen in de leerplichtige leeftijd zonder verblijfstitel. Het betekent verder dat primair onderwijs gratis en voor iedereen toegankelijk moet zijn en dat de Staat moet zorgen voor algemeen beschikbaar en toegankelijk secundair en hoger onderwijs door het nemen van passende maatregelen en door geleidelijke invoering van kosteloos onderwijs. 'Kosteloos onderwijs' betekent niet dat dit onderwijs gratis moet zijn. Het gaat om het waarborgen van de toegang van het onderwijs en de inspanningsverplichting om daartoe stappen te ondernemen. Verder moeten de vorm en inhoud van curricula en leermethoden aanvaardbaar zijn. Daarnaast moet de Staat het recht van ouders respecteren om zich van de opvoeding en dat onderwijs te verzekeren die overeenstemmen met hun godsdienstige en filosofische overtuigingen. Dat betekent onder andere dat ouders de vrijheid hebben om een bijzondere school te kiezen. In Nederland wordt een bijzondere school, die aan de wettelijke voorwaarden voldoet, net als een openbare school door de Staat gefinancierd. Bijzondere scholen mogen, in tegenstelling tot openbare scholen, onder voorwaarden (kleding)eisen stellen die nodig zijn voor de verwezenlijking van hun grondslag.

BRONNEN

GRONDWET	23 (vrijheid van onderwijs)
HANDVEST VAN DE GRONDRECHTEN VAN DE EUROPESE UNIE	14 (recht op onderwijs)
(HERZIEN) EUROPEES SOCIAAL HANDVEST	10 (recht op vakopleiding) 15 lid 1 (recht op onderwijs en vakopleiding)
EUROPEES VERDRAG TOT BESCHERMING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS EN DE FUNDAMENTELE VRIJHEDEN	2 Eerste Protocol (recht op onderwijs)
INTERNATIONAAL VERDRAG INZAKE ECONOMISCHE, SOCIALE EN CULTURELE RECHTEN	13 (recht op onderwijs)
INTERNATIONAAL VERDRAG INZAKE DE UITBANNING VAN RASSENDISCRIMINATIE	5 sub (e)(v) (recht op onderwijs en opleiding)
VERDRAG INZAKE DE UITBANNING VAN ALLE VORMEN VAN DISCRIMINATIE VAN VROUWEN	10 (recht op onderwijs)

VERDRAG INZAKE DE RECHTEN VAN HET KIND	28 (recht op onderwijs) 29 (onderwijsdoelen)
VERDRAG INZAKE DE RECHTEN VAN PERSONEN MET EEN HANDICAP	24 (recht op onderwijs)
KADERVERDAG VAN DE RAAD VAN EUROPA INZAKE DE BESCHERMING VAN NATIONALE MINDERHEDEN	12, 13 (recht op onderwijs)
VERDRAG VAN DE RAAD VAN EUROPA INZAKE BESTRIJDING VAN MENSENHANDEL	12 lid 1 sub f (recht op onderwijs)
UNIVERSELE VERKLARING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS	26 (recht op onderwijs)

ALGEMEEN[16]

GENERAL COMMENTS

CESCR General comment no. 3 (1990) 'The nature of States parties' obligations'

CESCR General comment no. 11(1999) 'Plans of action for primary education'
Verplicht en kosteloos primair onderwijs. Het comité stelt o.m. dat verplichte heffingen die worden opgelegd aan ouders, welke in sommige gevallen als vrijwillig worden aangemerkt, maar dat niet zijn, een belemmering van het recht op onderwijs vormen.

CESCR General comment no. 13 (1999) 'The right to education'
Het comité onderscheidt vier essentiële aspecten: beschikbaarheid ('availability'), toegankelijkheid ('accessibility'), aanvaardbaarheid ('acceptability') en aanpasbaarheid ('adaptability'). Deze aspecten zijn van toepassing op het primair, voortgezet en hoger onderwijs. Het comité schenkt verder aandacht aan het secundair en hoger onderwijs. De term 'algemeen beschikbaar' houdt volgens het comité in dat ten eerste vervolgonderwijs niet afhangt van uiterlijke capaciteiten of vaardigheid van de leerling en ten tweede dat het op zo'n manier over het grondgebied van de Staat moet worden verdeeld dat het voor allen toegankelijk is. Over het hoger onderwijs is het comité van mening dat terwijl het secundair onderwijs aan iedereen beschikbaar moet worden gesteld, het hoger onderwijs in gelijke mate aan iedereen beschikbaar moet worden gesteld op basis van kunnen. Verder stelt het comité dat maatregelen die een achteruitgang betekenen in het genot van het recht op onderwijs prima facie als niet toelaatbaar moeten worden geacht.

CERD General recommendation no. 20 (1996) 'On article 5 of the Convention'

CEDAW General recommendation no. 5 (1988) 'Temporary special measures'
Staten moeten meer tijdelijke speciale maatregelen nemen zoals voorkeursbehandeling en quotasystemen om de integratie van vrouwen te bevorderen in het onderwijs, economie, politiek en arbeid.

CEDAW General recommendation no. 18 (1991) 'Disabled women'

CEDAW General recommendation no. 19 (1992) 'Violence against women'

CEDAW General recommendation no. 24 (1999) 'Women and health' (zie punt 28)

[16] Zie voor de juridische waarde van zienswijzen van General Comments, Concluding Observations en zienswijzen van Verdragscomités ook Deel I. Inleiding en de Bijlage.

CEDAW General recommendation no. 27 (2010) 'Older women and protection of their human rights' (zie punt 40)

CEDAW General recommendation no. 33 (2015) 'Women's access to justice' (zie punt 11 en 30)

CRC General comment no. 1 (2001) 'The aims of education'

CRC General comment no. 8 (2006) 'The right of the child to protection from corporal punishment and other cruelor degrading forms of punishment' (zie punt 7)

CRPD General comment no. 2 (2014) 'Accessibility' (zie punt 39)

CRPD General comment no. 3 (2016) 'Women and girls with disabilities' (zie punt 56)

CRPD General comment no. 4 (2016) 'Right to inclusive education'

JURISPRUDENTIE

Relevant t.a.v. artikel 23 Grondwet

Het geven van onderwijs

HR 5 mei 1959, NJ 1959, 361 (Sittardse danslessen); HR 17 juni 1969, ECLI:NL:HR:1969:AB5093 (Autorijles), CRvB 16 november 1989, ECLI:NL:CRVB:1989:AK4870; ABRvS 15 augustus 2012, ECLI:NL:RVS:2012:BX4696; ARRvS 16 mei 1990, NTOR 1991, p. 133-135; ABRvS 20 juli 2011, ECLI:NL:RVS:2011:BR2291
Het geven van onderwijs betreft niet alleen onderwijs op school, maar uiteenlopende vormen.

De vrijheid van oprichting

CRvB 8 augustus 1991, ECLI:NL:CRVB:1991:ZB4530
EHRM 7 december 1976, nr. 5095/71, 5920/72 en 5926/72, ECLI:CE:ECHR:1976:1207JUD000509571 (Kjeldsen e.a. t. Denemarken)
Het individuele grondrecht omvat zowel de vrijheid om zelf onderwijs te geven als de vrijheid om een school op te richten en in stand te houden. De Staat is niet verplicht om in de kosten daarvan bij te dragen.

ABRvS 5 augustus 1997, ECLI:NL:RVS:1997:AN5530 (Islamitische basisschool); ABRvS 26 januari 1999, ECLI:NL:RVS:1999:AN5984 (Islamitische basisschool III)
De islam vormt voor de stichting van scholen één ondeelbare richting.

De vrijheid van richting

HR 9 april 1976, ECLI:NL:HR:1976:AD5637 (Terheijden); HR 22 januari 1988, ECLI:NL:HR:1989:AD0151 (Maimonides)
Het recht van de bijzondere school tot selectie bij de toelating (en verwijdering) van leerlingen kan rechtstreeks op de vrijheid van richting worden gebaseerd. In het Maimonides-arrest wordt overwogen dat de vrijheid van richting van het bijzonder onderwijs zo zwaar weegt dat het het bevoegd gezag in beginsel vrijstaat o.g.v. de statutaire richting de toelating van een leerling te weigeren, ook al bestaat er een sterke voorkeur voor het onderwijs aan die instelling en is deze de enige die onderwijs van een bepaalde richting verzorgt.

ABRvS 11 februari 1997, ECLI:NL:RVS:1997:AN5509 (AB 1998, 28, niet online gepubliceerd); HR 6 juli 2010, ECLI:NL:HR:2010:BL6719

Gedoeld wordt op de vrijheid om in het bijzonder onderwijs uitdrukking te geven aan een fundamentele oriëntatie, ontleend aan een welbepaalde godsdienstige overtuiging of levensbeschouwing. Er wordt niet gedoeld op een pedagogisch-didactische methode .

ABRvS 21 augustus 2013, ECLI:NL:RVS:2013:857
Voor de bekostiging mag een school, mits dit is vastgelegd in de statuten, meerdere richtingen aanhangen en aldus de (potentiële) leerlingen van meerdere richtingen optellen.

Recht op onderwijs: kosteloos en algemeen toegankelijk

Zie toelichting op de ECER-website t.a.v. het Handvest.

Opinion AG Bot van 30 april 2014 inz. gev. zaken C-473/13 en C-514/13, *ECLI:EU:C:2014:295*

EHRM 23 juli 1968, nr. 1474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64, ECLI:CE:ECHR:1968:0723JUD000147462 (Belgische Taalzaak); EHRM 19 oktober 2012, nr. 43370/04, 18454/06 en 8252/05, ECLI:CE:ECHR:2012:1019JUD004337004 (Catan e.a.t. Moldavië en Rusland)
De werking van artikel 2 EP EVRM strekt zich uit over het hele onderwijsstelsel, van primair tot en met hoger onderwijs, maar verplicht de Staat in zijn algemeenheid niet tot het oprichten en instandhouden of subsidiëren van een bepaalde type onderwijsinstelling. Het garandeert slechts een gelijk recht op toegang tot de bestaande voorziening. Het weigeren van de toegang tot Franstalig onderwijs vanwege bepaalde (voornamelijk Nederlandssprekende) woonplaats in België is in strijd met artikel 14 jo. 2 EP EVRM.

EHRM 13 december 2005, nr. 55762/00 en 55974/00 (Timishev t. Rusland), ECLI:CE:ECHR:2005:1213JUD005576200
Samenvatting: er is geen twijfel dat het recht op onderwijs de toegang tot het primair onderwijs garandeert wat van primair belang is voor de ontwikkeling van een kind. Zie r.o. 64.

HvJEU 13 april 2010, C-73/08, ECLI:EU:C:2010:181 (Bressol). Zie ook bijbehorende conclusie Sharpston, ECLI:EU:C:2009:396. Beperking toegang tot hoger onderwijs buitenlandse studenten; artikel 13 IVESCR.

EHRM 21 juni 2011, nr. 5335/05 (Ponomaryovi t. Bulgarije), ECLI:CE:ECHER:2011:0621JUD000533505
Samenvatting: het vragen van een bijdrage voor secundair onderwijs van vreemdelingen zonder verblijfsrecht levert schending op van artikel 14 jo. 2 EP EVRM. Zie ook r.o. 57.

EHRM 19 oktober 2011, nr. 52442/09, ECLI:CE:ECHR:2011:0719JUD005244209 (Durdević t. Kroatië)
Samenvatting. Zie ook r.o. 103, verwijzing naar EHRM 25 maart 1993, nr. 13134/87, ECLI:CE:ECHR:1993:0325JUD001313487 (Costello-Roberts t. VK).
Samenvatting: het fundamentele recht op onderwijs is op gelijke wijze gegarandeerd voor leerlingen in zowel publieke als private scholen. De Staat kan haar verantwoordelijkheid niet afschuiven. Zie ook r.o. 27.

EHRM 2 april 2013, nr. 25851-09; 29284/09; 64090/09 (Tarantino t. Italië), ECLI:CE:ECHR:2013:0402JUD002585109
Samenvatting: numerus clausus (gelimiteerd aantal studenten toegang tot universiteit) levert geen schending op van artikel 2 EP EVRM. Zie partly dissenting opinion Pinto de Albuquerque t.a.v. verplichtingen en samenhang met andere artikelen recht op onderwijs.

HvJEU 12 december 2013, C-523/12, ECLI:EU:C:2013:831 (Dirextra t. Puglia)
Samenvatting: regeling tot verbetering van plaatselijk onderwijsniveau die verstrekking van studiebeurzen afhankelijk stelt van door aanbieders van postacademische opleidingen te vervullen voorwaarden, is toelaatbaar.

Onderwijs en handicap/beperking

Rechtbank Zwolle-Lelystad 6 november 2007, ECLI:NL:RBZLY:2007:BB7200, Rechtbank Haarlem 4 mei 2010, ECLI:NL:RBHAA:2010:BN2431, Rechtbank Midden-Nederland 24 juli 2013, ECLI:NL:RBMNE:2013:2773, Rechtbank Overijssel 22 februari 2016, ECLI:NL:RBOVE:2016:592, Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 25 augustus 2015, ECLI:NL:GHARL:2015:6245

Een school heeft de inspanningsverplichting om zoveel mogelijk rekening te houden met beperkingen van leerlingen bij ziekte en zodanige voorzieningen aan te bieden dat betreffende leerlingen in staat worden gesteld op adequate wijze voldoende onderwijs te kunnen blijven genieten. Ook de zorg en veiligheid van andere leerlingen en leerkrachten zijn daarbij van belang.

Onderwijs en taal

EHRM 23 juli 1968, nr. 1474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64, ECLI:CE:ECHR:1968:0723JUD000147462 (Belgische Taalzaak); EHRM 19 oktober 2012, nr. 43370/04, 18454/06 en 8252/05, ECLI:CE:ECHR:2012:1019JUD004337004 (Catan e.a.t. Moldavië en Rusland); Gerechtshof Den Haag 24 februari 2015, ECLI:NL:GHDHA:2015:2002, r.o. 20 en 21.
De Staat is niet verplicht om voor onderwijs in een bepaalde taal te zorgen.

Onderwijs en (geloofs)overtuigingen

HR 14 juni 1977, ECLI:NL:HR:1977:AD5641 (NJ 1978, 435, niet online gepubliceerd); HR 13 maart 1990, ECLI:NL:HR:1990:ZC8500 (NJ 1990, 614, niet online gepubliceerd)
De Staat moet het recht van ouders respecteren om zich van de opvoeding en dat onderwijs te verzekeren die overeenstemmen met hun godsdienstige en filosofische overtuigingen, maar gaat niet zover dat ouders zich met een beroep op hun overtuigingen per definitie aan de leerplicht zouden kunnen onttrekken.

EHRM 23 maart 1983, nr. 7511/76; 7743/76, ECLI:CE:ECHR:1983:0322JUD000751176 (Campbell en Cosans t. UK); EHRM 18 december 1996, nr. 21787/93, ECLI:CE:ECHR:1996:1218JUD002178793 (Valsamis t. Griekenland)
Overtuigingen moet ruim worden opgevat.

EHRM 11 september 2006, nr. 35504/03, ECLI:CE:ECHR:2006:0911DEC003550403 (Konrad t. Duitsland).
Samenvatting: ouders mogen het recht op onderwijs van een kind niet weigeren op grond van hun geloofsovertuigingen.

EHRM 29 juni 2007, nr. 15472/02, ECLI:CE:ECHR:2007:0629JUD001547202 (Folgerø e.a. t. Noorwegen) ; EHRM 9 oktober 2007, nr. 1448/04, ECLI:CE:ECHR:2007:1009JUD000144804 (Hasan en Eylem Zenging t. Turkije) ; EHRM 16 september 2014, nr. 21163/11, ECLI:CE:ECHR:2014:0916JUD002116311 (Mansur Yalçin e.a. t. Turkije)
Het door de overheid beschikbaar gestelde onderwijs moet op een objectieve, kritische en pluralistische manier zijn geregeld en worden gegeven. Als daar niet aan wordt voldaan, dient de Staat vrijstelling van het onderwijsonderdeel te verlenen in overeenstemming met de overtuigingen van de ouders.

EHRM 15 juni 2010, nr. 7710/02, ECLI:CE:ECHR:2010:0615JUD000771002 (Grzelak t. Polen)
De Staat kan niet worden verplicht alternatief onderwijs aan te bieden.

Onderwijs en religieuze uitingen

EHRM 15 februari 2001, nr. 42393/98, ECLI:CE:ECHR:2001:0215DEC004239398 (Dahlab t. Zwitersland); EHRM 10 november 2005, nr. 44774/98, ECLI:CE:ECHR:2005:1110JUD004477498 (Leyla

Sahin t. Turkije); EHRM 24 januari 2006, nr. 65500/01, ECLI:CE:ECHR:2006:0124DEC006550001 (Kurtulmus t. Turkije); EHRM 4 december 2009, nr. 27058/05, ECLI:CE:ECHR:2008:1204JUD002705805 (Dogru t. Frankrijk); EHRM 4 december 2009, nr. 31645/04, ECLI:CE:ECHR:2008:1204JUD003164504 (Kervanci t.Frankrijk)
Samenvatting (Sahin): het verbod op het dragen van een hoofddoek schaadt niet de essentie van het recht op onderwijs. Ook in andere uitspraken wordt het verbod op dragen van hoofddoek door docente op openbare basisschool en op de universiteit of tijdens het sporten toelaatbaar geacht.

CRvB 7 mei 2009, ECLI:NL:CRVB:2009:BI2440
De verplichting dat leerkrachten leerlingen en ouders, ook van het andere geslacht, de hand schudden, wordt toelaatbaar geacht.

Hof Amsterdam 6 september 2011, ECLI:NL:GHAMS:2011:BR6764
Het verbod op het dragen van een hoofddoek op een katholieke school is toelaatbaar, mits dit nodig is voor de verwezenlijking van de statutaire grondslag en dit verbod consequent wordt toegepast; de rechter toetst dit met terughoudendheid.

Minderheidsgroepen; Roma-kinderen

EHRM 13 november 2007, nr. 57325/00, ECLI:CE:ECHR:2007:1113JUD005732500 (D.H. e.a. t. Tsjechië); EHRM 16 maart 2010, nr. 15766/03, ECLI:CE:ECHR:2010:0316JUD001576603 (Oršuš t. Kroatië); EHRM 21 juni 2011, nr. 5335/05, ECLI:CE:ECHR:2011:0621JUD000533505 (Ponomaryov t. Bulgarije); EHRM 29 januari 2013, nr. 11146/11, ECLI:CE:ECHR:2013:0129JUD001114611 (Horváth en Kiss t. Hongarije).
Toegang tot onderwijs valt onder de 'margin of appreciation', tenzij daarbij onvoldoende mechanismen zijn ingebouwd voor leden van etnische minderheidsgroepen. Het plaatsen van Roma-kinderen in een school voor geestelijk gehandicapten of in aparte Roma-klassen vanwege het niet beheersen van de taal levert een schending op van het EVRM. Zie ook factsheet EHRM 'Roma and Travellers'.

Recht op vakopleiding

Zie hiervoor hoofdstuk 'Arbeid'.

CULTUUR EN WETENSCHAP

De burger heeft het recht om deel te nemen aan culturele activiteiten, om de voordelen te genieten van de wetenschappelijke vooruitgang en de toepassing daarvan. Artikel 22 lid 3 Grondwet strekt ertoe dat de overheid voorwaarden schept voor maatschappelijke en culturele ontplooiing en voor vrijetijdsbesteding. Dat betekent dat de overheid zich moet inspannen om een klimaat te scheppen waarin bijvoorbeeld literatuur, beeldende kunsten, muziek, toneel en andere vormen van kunst kunnen gedijen, om zo een aanbod van culturele voorzieningen te waarborgen.

BRONNEN

GRONDWET	22 lid 3 (culturele activiteiten)
HANDVEST VAN DE GRONDRECHTEN VAN DE EUROPESE UNIE	13 (kunsten en wetenschappen)
INTERNATIONAAL VERDRAG INZAKE ECONOMISCHE, SOCIALE EN CULTURELE RECHTEN	15 (cultuur en wetenschap)
INTERNATIONAAL VERDRAG INZAKE DE UITBANNING VAN RASSENDISCRIMINATIE	5 sub (e)(vi) (culturele activiteiten)
VERDRAG INZAKE DE UITBANNING VAN ALLE VORMEN VAN DISCRIMINATIE VAN VROUWEN	3, 13 sub (c), 14 lid 2 sub (f) (culturele activiteiten)
VERDRAG INZAKE DE RECHTEN VAN HET KIND	6 lid 2, 17, 31 (culturele activiteiten)
VERDRAG INZAKE DE RECHTEN VAN PERSONEN MET EEN HANDICAP	30 (culturele activiteiten)

ALGEMEEN[17]

GENERAL COMMENTS

CESCR General Comment, nr. 3 (1991) 'The nature of States parties obligations', punt 5, laatste zin.

CESCR General Comment no. 17 (2005) 'The right to everyone to benefit from the protection of the moral and material interests resulting from any scientific, literary or artistic production of which he or she is the author'

CESCR General Comment no. 21 (2009) 'Right of everyone to take part in cultural life'

CERD General Recommendation, nr. 20 (1996) 'On article 5 of the Convention'

CERD General Recommendation, nr. 22 (1996) 'On article 5 of the Convention on refugees and displaced persons'

CRC General Comment , nr. 7 (2005) 'On implementing child rights in early childhood'

CRC General Comment, nr. 17 (2013) 'On the right of the child to rest, leisure, play, recreational activities, cultural life and the arts'

[17] Zie voor de juridische waarde van zienswijzen van General Comments, Concludings Observations en zienswijzen van Verdragscomités ook Deel I. Inleiding en de bijlage.

JURISPRUDENTIE

Relevant t.a.v. artikel 13 Handvest

Zie toelichting op de ECER-website.

HvJEU 3 september 2014, C-201/13, ECLI:EU:C:2014:2132 (Suske en Wiske)
Samenvatting: verduidelijking van het begrip 'parodie', een autonoom Unierechtelijk begrip. Bij de uitleg van een dergelijk begrip moet de rechter zich laten leiden door de grondrechten die zijn vastgelegd in het Handvest, en een afweging maken tussen de rechten. Zie ook bijbehorende Opinion AG Cruz Villalón van 22 mei 2014 inz. C-201/13.

Relevant t.a.v. artikel 15 IVESCR

CRvB 12 augustus 1997, ECLI:NL:CRVB:1997:AL0853 (RSV 1998, 158, niet online gepubliceerd)
Volgens CRvB staat artikel 15, eerste lid, onder a, IVESCR in een andere verhouding tot artikel 26 IVBPR dan artikel 7 IVESCR. De relatie betreft een dusdanig andere materie dat hier niet eenzelfde bescherming aan kan worden ontleend.

Gerechtshof Den Haag 24 februari 2015, ECLI:NL:GHDHA:2015:2002, r.o. 20 en 21.
Er is geen verplichting voor de Staat om cultuur en onderwijs van allochtone levende talen te faciliteren. Artikel 15 IVESCR is geen eenieder verbindende bepaling.

EHRM 27 augustus 2015, nr. 46470/11, ECLI:CE:ECHR:2015:0827JUD004647011 (Parrillo t. Italië)
Zie specifiek concurring conclusion Pinto de Albuquerque, punt 2.

Relevant t.a.v. artikel 3 CEDAW

Rechtbank 's-Gravenhage 21 maart 2000, ECLI:NL:RBSGR:2000:AA6681
Het in het verdrag neergelegde discriminatieverbod bevat slechts een algemene plicht ter voorkoming van discriminatie in eigen land, en verbiedt niet de uitzetting van een vreemdeling i.v.m. mogelijke discriminatie in het land van herkomst.

EIGENDOMSRECHT

Het eigendomsrecht is van fundamenteel belang voor het goed functioneren van de economie. Het geeft zekerheid aan bedrijven en investeerders dat de investeringen die zij doen niet zomaar ongedaan zullen worden gemaakt door optreden van de overheid. Deze rechtszekerheid draagt bij aan de kwaliteit van het investeringsklimaat in Nederland en is een voorwaarde voor economische groei. Daarnaast is het eigendomsrecht ook van belang voor particulieren. Het verzekert hen dat aankopen, bijvoorbeeld van een huis, veilig gedaan kunnen worden en dat zij ongestoord van hun eigendommen kunnen genieten. Er zijn echter beperkingen van het eigendomsrecht mogelijk door ontneming of regulering. Aan zulke beperkingen zijn wel voorwaarden verbonden.

Het eigendomsrecht wordt vaak gezien als een klassiek grondrecht, in plaats van een economisch of sociaal grondrecht. Er is voor gekozen om het toch in deze handreiking op te nemen, omdat het eigendomsrecht zoals bepaald in artikel 1 van het Eerste protocol bij het EVRM een zeer brede reikwijdte heeft. Door deze brede reikwijdte speelt het eigendomsrecht ook een rol in sociaaleconomische contexten, bijvoorbeeld bij pensioenen of sociale zekerheidsuitkeringen. Vanwege de brede reikwijdte van het eigendomsrecht is ervoor gekozen in dit hoofdstuk een aantal algemene aspecten van het eigendomsrecht te behandelen en jurisprudentie over het eigendomsrecht in specifieke beleidscontexten in de desbetreffende hoofdstukken te bespreken.

BRONNEN

GRONDWET	14 (eigendomsrecht)
HANDVEST VAN DE GRONDRECHTEN VAN DE EUROPESE UNIE	17 (eigendomsrecht)
EUROPEES VERDRAG TOT BESCHERMING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS EN DE FUNDAMENTELE VRIJHEDEN	1 Eerste Protocol (eigendomsrecht)
UNIVERSELE VERKLARING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS	17 (eigendomsrecht)

JURISPRUDENTIE

EU-recht

- Arrest Hauer (HvJEU, 13 december 1979, European Court Reports 1979 -03727). Het eigendomsrecht is onderdeel van de algemene beginselen van Unierecht.

EVRM

Het EHRM heeft voor het eigendomsrecht een toetsingskader ontwikkeld. Hierbij zijn de volgende stappen van belang (zie voor de jurisprudentie het overzicht hieronder):

1. Is er sprake van ‘eigendom’ in de zin van art. 1 Eerste protocol? Dit begrip wordt heel breed uitgelegd.
2. Is er sprake van ontneming, regulering of een andere inmenging van het ongestoorde genot van eigendommen?
3. Is de inmenging te rechtvaardigen? Hierbij zijn de volgende factoren van belang:
    a. De inmenging moet een algemeen belang dienen.
    b. De inmenging moet proportioneel zijn in verhouding tot het algemeen belang dat nagestreefd wordt.

c. Er moeten voldoende procedurele waarborgen zijn, bijvoorbeeld rechtsbescherming, hardheidsclausules of overgangsrecht.
d. Bij ontneming moet er een vooraf vastgestelde compensatie worden gegeven.

Reikwijdte

- Marckx v Belgium (EHRM, Application No. 6833/74, 13 juni 1979). Protocol 1, art. 1 geeft een eigendomsrecht voor bestaande bezittingen, niet het recht om eigendom te verwerven.
- Gasus Dosier- und Fördertechnik GmbH v Netherlands (EHRM, Application No 15375/89, 23 februari 1995). In deze zaak werd voor het eerst erkend dat ook andere rechten dan rechten op fysieke zaken onder het eigendomsrecht kunnen vallen.
    - Andere voorbeelden hiervan uit de jurisprudentie zijn onder anderen uitkeringen, vorderingen, intellectuele eigendommen, aandelen, pensioenen, contractuele rechten, etc. Hierbij moet het wel gaan om zaken die enige economische waarde hebben. De reikwijdte van artikel 1 Eerste Protocol is dus zeer breed.
    - Malhous v Czech Republic (EHRM, Application no. 33071/96, 13 december 2000). Om als 'eigendom' te kunnen gelden onder het EVRM geldt ten aanzien van vorderingen of aanspraken dat de verzoeker een gerechtvaardigde verwachting moet hebben dat ze ten uitvoer kunnen worden gelegd. Die verwachting moet meer zijn dan slechts hoop. Een voorbeeld van een dergelijke vordering of aanspraak is een vordering die voortvloeit uit een onherroepelijke arbitrale of rechterlijke uitspraak.
    - Agrotexim and others v. Greece (EHRM, Application No. 14807/89, 10 maart 1994). Voor aandeelhouders geldt dat een inperking van het eigendomsrecht van een bedrijf niet direct een inperking van het eigendomsrecht van de aandeelhouders inhoudt. Dit is slechts in exceptionele omstandigheden het geval.
- Zoals in het algemeen bij EVRM-rechten kunnen overheden zich niet op het eigendomsrecht beroepen. Dit kan alleen gedaan worden door natuurlijke personen, niet-gouvernementele organisaties en groepen van personen (zie artikel 34 EVRM).
    - Holy Monasteries v. Greece (Application no. 13092/87 en 13984/88, 9 december 1994). Bij het bepalen of een organisatie een overheidsorganisatie is, is niet doorslaggevend of een organisatie krachtens publiekrecht is ingesteld. Daarnaast is bijvoorbeeld ook van belang of de organisatie publieke taken of bevoegdheden heeft.

Inhoud

- De lijn in de jurisprudentie van het EHRM is dat art. 1 Eerste Protocol drie afzonderlijke regels geeft (voor het eerst erkend in Sporrong and Lönnroth v. Sweden (EHRM, Application no. 7151/75 en 7152/75, 23 september 1982)):
    1) Het principe van ongestoord genot van eigendom (para. 1, eerste zin).
    2) Er zijn voorwaarden voor het ontnemen van een bezitting: ontneming moet het algemeen belang dienen en geschieden onder de voorwaarden voorzien in de wet en in de algemene beginselen van internationaal recht (para. 1, tweede zin).
    3) Het reguleren van het gebruik van eigendom geschiedt in overeenstemming met het algemeen belang (para. 2).
- De laatste twee hiervan moeten in het licht van de eerste gelezen worden. Het gaat dus om een belangenafweging tussen het recht op eigendom en het algemeen belang bij regulering/onteigening. Daarbij speelt ook proportionaliteit een rol.
- James and Others v UK (EHRM, Application no. 8793/79, 21 februari 1986). Het EHRM test eerst of er een bezitting ontnomen is, daarna of er sprake is van het reguleren van het gebruik en pas als dit allebei niet het geval is komt het Hof toe aan de vraag of het ongestoorde genot op een andere manier verstoord is (dus van zwaarste inbreuk naar lichtere).

- Holy Monasteries v. Greece (EHRM, Application no. 13092/87 en 13984/88, 9 december 1994). In het geval dat er inbreuk wordt gemaakt op iemands eigendomsrecht door ontneming, regulering of anderszins heeft diegene recht op schadevergoeding of een andere tegemoetkoming. In beginsel moet bij de bepaling van deze compensatie de marktwaarde als uitgangspunt wordt genomen. Onder omstandigheden is echter ook een tegemoetkoming die minder dan de marktwaarde is mogelijk. Bij ontneming van eigendom is het echter zeer lastig denkbaar dat een dergelijke inbreuk gerechtvaardigd kan worden zonder dat er enige vorm van tegemoetkoming is. Bij regulering is dit beter denkbaar.
- Bij de beoordeling van de proportionaliteit van de inbreuk en bij de vraag of en in hoeverre iemand recht heeft op schadevergoeding houdt het EHRM rekening met het risico dat inherent is aan commerciële bedrijfsvoering. Zie bijvoorbeeld Pine Valley Developments Ltd and Others v. Ireland (EHRM, Application no. 12742/87, 29 november 1991).

Positieve verplichtingen

Öneryıldız v. Turkey (EHRM, Application no. 48939/99, 30 november 2004). Het eigendomsrecht kan ook een positieve verplichting voor de Staat met zich meebrengen om maatregelen te nemen die het ongestoorde genot van eigendomsrechten beschermen. Meestal gaat het om het voorkomen van aantasting van bezittingen door private partijen of externe gevaren. De Staat heeft deze positieve verplichting met name als er een direct verband bestaat tussen de maatregelen die een burger redelijkerwijs kan verwachten van de overheid en zijn effectieve genot van zijn bezittingen. Het gaat hierbij om praktische maatregelen. *In casu* werd de Turkse overheid “grove nalatigheid” verweten, omdat zij helemaal niets deed aan een zeer gevaarlijke situatie waarvan zij al vijf jaar op de hoogte was en ten gevolge waarvan betrokkenen schade leden, terwijl er betaalbare en effectieve maatregelen mogelijk waren.

Nadere informatie

Verder over ESCR, aard van verplichtingen e.d.

- CESCR General Comment No. 3: The nature of States parties' obligations
- CESCR General Comment No. 9: The domestic application of the Covenant
- In dit Handbook van OHCHR staat veel nuttige informatie bij elkaar: Economic, Social and Cultural Rights Handbook for National Human Rights Institutions Het bevat o.a.
    - Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights
    - Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights

  http://www.ohchr.org/Documents/Publications/training12en.pdf

Verder over Arbeid

Guiding Principles on Business and Human Rights

Factsheet work-related rights

Factsheet slavery, servitude, and forced labour

Factsheet trade union rights

College voor de Rechten van de Mens
Oordelen van het College voor de Rechten van de Mens

BIJLAGE Overzicht van verdragcomités bij de relevante verdragen

Beknopt overzicht verdragen en ratificering door Nederland
Het aanvullend protocol bij het Europees Sociaal Handvest (hierna: ESH) bevat een systeem voor collectieve klachten. Nationale en internationale organisaties kunnen op grond daarvan een klacht indienen over de naleving van de bepalingen uit het ESH.

De protocollen bij de verschillende VN-verdragen die in de bijlage worden genoemd, bevatten een individueel klachtrecht. Onder individueel klachtrecht valt ook het klachtrecht voor groepen personen (*groups of persons)* die stellen slachtoffer te zijn van de niet-naleving.

De eis van slachtofferschap geldt niet onder het collectieve klachtrecht voor organisaties. Zij moeten aantonen dat zij belangenbehartiger zijn.

	Verdrag	Comité	Verdrag geratificeerd door NL?	Klachtrecht in protocol?	Protocol geratificeerd door NL?
1.	ESH	European Committee on Social Rights	Ja	Ja, *collectief*	Ja
2.	IVRK/CRC	Committee on the Rights of the Child	Ja	Ja, *individueel*	Nee
3.	IVESCR	Committee on Economic, Social and Cultural Rights	Ja	Ja, *individueel*	Nee
4.	CEDAW	Committee on the Elimination of Discrimination against Women	Ja	Ja, *individueel*	Ja
5.	CRPD	Committee on the Rights of People with Disabilities	Ja	Ja, *individueel*	Nee

De comité's:

1. European Committee of Social Rights (ECSR)
    a. Ontvangt collectieve klachten over de naleving van het ESH.
    b. Publiceert 'conclusions' aan de hand van de rapporten die de lidstaten jaarlijks uitbrengen.
2. The Committee on the Rights of the Child (CRC)
    a. General Comments: formuleert algemene aanbevelingen en suggesties.
    b. Concluding Observations: aanbevelingen aan betrokken staten n.a.v. periodiek door de staten uitgebrachte rapporten over de implementatie van de rechten.

    c. Ontvangt klachten van individuen en van staten, en kan in het kader daarvan onderzoek verrichten.
3. The Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR)
    a. General Comments: formuleert algemene aanbevelingen en suggesties.
    b. Concluding Observations: aanbevelingen aan betrokken staten n.a.v. periodiek door de staten uitgebrachte rapporten over de implementatie van de rechten.
    c. Ontvangt klachten van individuen en van staten, en kan in het kader daarvan onderzoek verrichten.
4. The Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW)
    a. General recommendations and suggestions: gericht tot de staten.
    b. Concluding Observations: aanbevelingen aan betrokken staten n.a.v. periodiek door de staten uitgebrachte rapporten over de implementatie van de rechten.
    c. Ontvangt klachten van individuen en kan in het kader daarvan onderzoek verrichten.
5. The Committee on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD)
    a. General Comments: formuleert algemene aanbevelingen en suggesties.
    b. Concluding Observations: aanbevelingen aan betrokken staten n.a.v. periodiek door de staten uitgebrachte rapporten over de implementatie van de rechten.
    c. Ontvangt klachten van individuen en van staten en kan in het kader daarvan onderzoek verrichten.

Interessante bronnen:

- Overzicht door Nederland geratificeerde verdragen: http://indicators.ohchr.org/
- Database met de zienswijzen van de VN-comités onder het individuele klachtrecht: http://juris.ohchr.org/